

PACT

P.A.C.T.

POLITIČKI AKTIVIZAM I KRITIČKO MIŠLJENJE

POWER TO THE PEOPLE !!!

Co-funded by the
Erasmus+ Programme
of the European Union

PACT - Political Activism & Critical Thinking

Co-funded by the European Union under the ERASMUS+ Programme.

Project Reference: 2020-1-AT01-KA204-078073

Start: 01-09-2020 - End: 31-08-2022

Website: <http://www.political-activism-critical-thinking.eu>

Front Page photo by Ehimentalor Akhere Unuabona on Unsplash

Designed by MOSAIC // Culture & Creativity (2021)

Further use as OER explicitly permitted: This work and its contents are - unless otherwise stated - licensed under CC BY 4.0. Please cite according to TULLU rule as follows: "PACT-PROJECT Political Activism & Critical Thinking" by PACT - Political Activism & Critical Thinking, licence: CC BY 4.0.

The licence agreement is available here: <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.de> The work is available online at: <https://www.political-activism-critical-thinking.eu>

Co-funded by the
Erasmus+ Programme
of the European Union

The European Commission support for the production of this publication does not constitute an endorsement of the contents which reflects the views only of the authors, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein

Sadržaj

1.1 IDEJA PROJEKTA	4
1.2 PARTNERI PROJEKTA	6
1.2.1 KOORDINATOR PROJEKTA I PARTNERI PROJEKTA	6
1.2.1.1 AKADEMIE FÜR POLITISCHE BILDUNG UND DEMOKRATIEFÖRDERNDE MAßNAHMEN	6
1.2.1.2 MITEINANDER IN EUROPA E.V.	7
1.2.1.3 LUETEC - LIBERA UNIVERSITÀ EUROPEA LUETEC	8
1.2.1.4 MOZAIC	9
1.2.1.5 UG "KLARA I ROSA"	9
2 POLITIČKI AKTIVIZAM I KRITIČKO MIŠLJENJE	12
2.2 Politički aktivizam	12
2.2.1 Definicije	12
2.2.2 Politički aktivizam - umetnički aktivizam	12
2.2.3 Politički aktivizam - za razvoj demokratije. Demokratija u opasnosti?	14
2.2.4 Oblici političkog aktivizma	17
2.2.5 Ko je aktivista/aktivistkinja?	21
2.2.6 Teorije i predstavnici	22
2.3 Kritičko mišljenje	25
2.3.1 Sve bliže definiciji	25
2.3.2 Ko je kritički misilac?	26
2.3.3 Metode kritičkog mišljenja	26
3 U KAKVOJ SU KORELACIJI POLITIČKI AKTIVIZAM I KRITIČKO MIŠLJENJE? POLITIČKI AKTIVIZAM I KRITIČKO MIŠLJENJE KAO NERAZDOVNI POJMOVI?	30
3.1 Primjeri suživota političkog aktivizma i kritičkog mišljenja	31
4 Aktivni politički aktivizam u Evropi i njenim članicama	33

4.1 POLITIČKI AKTIVIZAM U EVROPI	33
4.1.1 IZ ISTORIJSKE PERSPEKTIVE	33
4.1.2 EVROPSKI POLITIČKI AKTIVIZAM	34
4.2 TRENUȚNA SITUACIJA U POJEDINIM ZEMLJAMA	35
4.2.1 PRIMERI DOBRE PRAKSE POLITIČKOG AKTIVIZMA U ZEMLJAMA PROJEKTNIH PARTNERA	36
4.2.2 PRIMERI DOBRE PRAKSE KRITIČKOG MIŠLJENJA U ZEMLJAMA PROJEKTNIH PARTNERA	41
5 KOJI FAKTORI UTIČU NA KRITIČKO MIŠLJENJE?	49
5.1 OBRAZOVANJE (POZNAVANJE ISTORIJSKIH ČINJENICA, SREDSTVA PROPAGАНDE, NEOPOLULIZAM)	49
MEDIJSKA PISMENOST (LAŽNE VESTI, MASOVNI MEDIJ, NOVI MEDIJ...)	51
5.2 SOCIO-EKONOMSKO POREKLO KAO VAŽAN FAKTOR KOJI UTIČE NA KRITIČKO MIŠLJENJE	53
6 KRITIČKO MIŠLJENJE – POKRETAČ POLITIČKOG AKTIVIZMA?	55
7 MOGUĆNOSTI ZA OSNAŽIVANJE GRAĐANA DA UČESTVUJU U DRUŠTVENO RELEVANTNIM PITANJIMA	56
8 IZGLEDI PROJEKTA	57
8.1 SLEDEĆI KORACI: POTENCIJAL I ODRŽIVOST PROJEKTA	57
9 BIBLIOGRAFIJA	59

1/ UVOD

1.1 Ideja projekta

Jedna od najvećih opasnosti sa kojom su se ljudi suočili poslednjih godina je sve veća radikalizacija unutar Evrope. Aktivno učešće Evropljana u političkom životu se smanjuje, a, s druge strane, radikalne političke ideje dobijaju sve više pristalica. Te tendencije postaju još vidljivije u kriznim vremenima. Naročito u vreme krize izazvane pandemijom COVID-19, kada doživljavaju ozbiljne rezove u ostvarivanju svojih osnovnih ličnih prava, ljudi su posebno podložni procesima radikalizacije. Grupe ili pojedinci koji predstavljaju jednostrane političke stavove kroz radikalno ponašanje teško da dozvoljavaju bilo kakvo drugačije mišljenje.

Fenomen radikalizacije očigledan je u 21. veku kroz terorizam i nasilni ekstremizam. Pregled evropske istorije pokazuje da su sve oblasti društvenog života politički motivisane. Okidači za različite radikalne akte rezultat su činjenice da socijalno-ekonomske nejednakosti, diskriminacija i slično dovode do nezadovoljstva među velikim delom stanovništva, koje se kasnije radikalizuje. Da bi se tome suprotstavilo, potrebno je više pažnje posvetiti ulozi političkog obrazovanja, ljudskih prava i jačanju evropske saradnje. Koji su glavni razlozi radikalizacije i kako funkcionišu procesi radikalizacije?

- Ko su akteri?
- Kako se radikalizacija propagira?
- Kako demokratske vrednosti mogu da se promovišu i realizuju?
- Koja demokratska sredstva su dostupna za sprovođenje inicijativa?
- Kako funkcioniše političko učešće?
- Koje veštine je potrebno steći da bi se učestvovalo u društveno relevantnim pitanjima?

Cilj ovog projekta je da otkrije kako ljudi koji su potencijalno podložni radikalizaciji mogu biti metodički usmereni da učestvuju u društveno relevantnim pitanjima na političkom nivou. Kao rezultat projekta, biće kreiran sadržaj na internetu, vodič i metodološki komplet. Projekat će pokazati kako ljudi mogu uspešno da napuste radikalne grupe i vrati se društvenom životu i kako se aktivno učešće u društvenom i političkom životu može ojačati. Razmenom najboljih praksi i metoda za razvoj kritičkog mišljenja i političkog aktivizma proći ćemo kroz konkretnе alate i pristupe.

Rezultati projekta biće realizovani kao set metoda institucija koje učestvuju u projektu, u cilju obogaćivanja njihovih programa i obuka na terenu. Istovremeno, druge organizacije i institucije obrazovanja odraslih imajuće koristi od stečenih znanja i rezultata projekta, jer će se uključiti u obuku i dobiti dalje obrazovanje putem projektnih sadržaja koji će biti distribuirani. Za očekivati je da rezultati projekta mogu dovesti do daljeg podizanja svesti i angažovanja na tu temu.

1.2 Partneri projekta

1.2.1 Koordinator projekta i partneri projekta

Konzorcijum projekta čini pet partnera: sa austrijskim partnerom **Akademie für Politische Bildung und demokratiefördernde Maßnahmen** kao koordinatorom projekta, uz podršku partnera iz Italije **LUETEC**, Nemačke **MITEINANDER IN EUROPA E.V.**, Grčke **MOZAIC** i Srbije **UG "Klara i Rosa"**.

1.2.1.1 Akademie für Politische Bildung und demokratiefördernde Maßnahmen

Akademie für Politische Bildung und demokratiefördernde Maßnahmen (Akademija za političko obrazovanje i unapređenje mera demokratije), sa sedištem u Lincu, je udruženje za građansko obrazovanje i demokratiju, koje se bavi društvenim istraživanjima. Osnovano je 2017. godine sa ciljem da promoviše jednake mogućnosti. Kroz međunarodnu saradnju i raznovrsne edukativne ponude za škole, kompanije i javne institucije, podržava lični, školski i akademski razvoj dece i odraslih. Razvijaju i realizuju projekte u oblasti građanskog obrazovanja kako bi obezbedili mogućnosti za građane Evrope da učestvuju u društveno relevantnim pitanjima.

Na koji način je ovaj projekat važan za Akademie für Politische Bildung und demokratiefördernde Maßnahmen?

Za Akademie für Politische Bildung und demokratiefördernde Maßnahmen veoma je važno da pokaže značaj političkog aktivizma i kritičkog mišljenja: žele da sastave set metoda za nastavnike u oblasti političkog učešća, radikalizacije, demokratije i srodnih pitanja i da podignu svest ljudi o njima.

Kako će Akademie für Politische Bildung und demokratiefördernde Maßnahmen koristiti rezultate projekta?

Akademie für Politische Bildung und demokratiefördernde Maßnahmen će kreirati radionice zasnovane na metodama nastalim u okviru projekta i ponuditi ih školama, ustanovama za obrazovanje odraslih i svim partnerima sa kojima sarađuje.

Moto u vezi sa projektom:

Učestvuj aktivno // Razmišljaj kritički // Budi odgovoran građanin

1.2.1.2 Miteinander in Europa e.V.

Udruženje Miteinander in Europa e.V. (Zajedno u Evropi) smešteno je u Lineburgu, Nemačka, i ima za cilj da promoviše evropsku ideju kroz diskusiju i društveno angažovanje. U centru pažnje su obrazovanje i promocija ideja umrežavanja i učenja u svim oblastima života u Evropskoj zajednici.

MITEINANDER IN EUROPA predstavlja evropske vrednosti - posebno demokratiju. Danas je, naravno, otvorena, pluralistička i liberalna demokratija nešto što se podrazumeva. Zato je Udruženje MITEINANDER IN EUROPA posebno posvećeno aktivnostima koje promovišu demokratiju i pokušava da se suprotstavi radikalizaciji, posebno desničarskom radikalizmu.

Kako je ovaj projekat važan za MITEINANDER IN EUROPA?

Projekat "PACT" identificuje probleme koji mogu nastati radikalizacijom i pokazuje načine za suprotstavljanje. U tom smislu, on se bavi metodom kritičkog mišljenja, koju treba dublje usidriti u oblasti obrazovanja. U okviru projekta testiraju se i razrađene metode demokratizacije, kao i one za učenje kritičkog mišljenja. Važno je pozabaviti se temom u ovom projektu u cilju promocije udruženja MITEINANDER IN EUROPA.

Kako će MITEINANDER IN EUROPA koristiti rezultate projekta?

MITEINANDER IN EUROPA pomoći će u razvoju svojih kompetencija u izgradnji demokratije. Osoblje i volonteri stiči će metodološke veštine koje će ih kvalifikovati za buduće radionice na lokalnom, regionalnom i međunarodnom nivou.

Moto u vezi sa projektom:

Obrazovanje stvara mogućnosti za aktivno građanstvo i demokratiju.

1.2.1.3 LUETEC - Libera Università Europea Luetec (Slobodni evropski univerzitet Luetec)

LUETEC je osnovan u Napulju, Italija, 2000. godine. Njegovi glavni ciljevi su promovisanje evropskih vrednosti i zajednički rad na podsticanju demokratije i međusobnog poštovanja među evropskim narodima.

LUETEC je takođe evro-planski centar, priznat u Evropi kao partner i koordinator mnogih projekata kako u oblasti obrazovanja mlađih, tako i u stručnoj obuci: zapravo, LUETEC je učestvovao u više od 50 projekata i partnerstava, kao što su Leonardo da Vinči, Sokrat, Grundtvig, Mladi u akciji i trenutno Erasmus+ program.

LUETEC sarađuje sa mnogim privatnim i javnim institucijama: opštinama, društvenim konzorcijumima, osnovnim i srednjim školama, univerzitetima, koledžima za treće doba, nevladnim organizacijama, fondacijama i drugim organizacijama za obrazovanje odraslih širom Italije i Evrope, od kojih su većina njihovi referentni akteri za ovaj projekat.

Rade u različitim obrazovnim kontekstima (formalnim i neformalnim) i fokusiraju se uglavnom na niskokvalifikovane i ugrožene ljude.

Osoblje LUETEC-a je iskusno u osmišljavanju i implementaciji intelektualnih produkata, u razvoju edukativnih alata za odrasle edukatore, kao što su priručnici, e-lekcije, video lekcije, kompleti alata i e-knjige i drugi alati za e-učenje. Tokom godina posebno su radili na promovisanju evropskog građanstva i obrazovanja o ljudskim pravima za mlade i odrasle.

U skorije vreme učestvovali su u razvoju kritičkog mišljenja među seniorima planiranjem radionica i konferencija o dezinformacijama i lažnim vestima (kako ih prepoznati i sprečiti).

U tom kontekstu, LUETEC je partner za pisanje mnogih priručnika, usmerenih na odrasle edukatore, u učenju o toleranciji, prevenciji govora mržnje i inkluzivnom obrazovanju za migrante. Učešćem u ovom projektu žele da podstaknu lokalnu debatu o političkom aktivizmu u svom gradu uključivanjem svojih starijih studenata u lokalne aktivnosti vezane za iskustvo partnerstva u okviru projekta "PACT".

Moto u vezi sa projektom

Obrazovanje stvara mogućnosti za aktivno građanstvo i demokratiju.

1.2.1.4 MOZAIC

MOZAIC // Culture & Creativity (MOZAIK // Kultura & kreativnost) je grčko društveno preduzeće čiji glavni cilj je da podrži kulturne i društvene inovacije i kreativnost mentorstvom i pridruživanjem kreativnim idejama i projektima, preduzetnicima, startapovima, mladim ljudima i sinergiji širom Evrope.

Na koji način je ovaj projekat važan za MOZAIC?

Učešćem u ovom projektu, **MOZAIC** želi da posmatra, proučava i na kraju predstavi glavne primere dobre prakse političkog aktivizma i kritičkog mišljenja koje su se tokom godina odigrale u Grčkoj, posebno iz kulturne i obrazovne perspektive.

Kako će MOSAIC koristiti rezultate projekta?

MOZAIC želi da podigne glas protiv tendencija radikalizacije koje bi na kraju mogle da izazovu duboku traumu u procesu evropskih integracija koje se stalno razvijaju.

Dobre prakse predstavljene u projektu “PACT” će uzeti ne samo kao pozitivne teorijske primere kulturnog i opšteg političkog otpora, već i kao praktičnu inspiraciju za svoje buduće inicijative. U bliskoj budućnosti MOSAIC bi želeo da prilagodi i reprodukuje najefikasnije dobre prakse kroz radionice, seminare i druge kulturne inicijative (npr. predstave, umetničke instalacije itd) kako bi na promišljen i kreativan način podigli svest građana u regionu i zemlji. “PACT” bi mogao da postane izvor inspiracije za nekoliko kreativnih inicijativa političkog aktivizma, u pokušaju da se ostvari večni proces demokratizacije.

Moto u vezi sa projektom:

Kultura za otvorene i aktivne građane

1.2.1.5 UG "Klara i Rosa"

Život u multinacionalnom okruženju sa snažnim uticajem nacionalnih i tradicionalnih elemenata podstakao ih je da osnuju udruženje sa misijom stvaranja nezavisnog prostora slobode izražavanja, razmene i stvaranja. Kroz kulturu i umetnost povezuju različite društvene grupe, redefinišu javni prostor i rade na tome da doprinesu društvenim promenama u lokalnoj zajednici. UG "Klara i Rosa" je i inicijator osnivanja krovne organizacije Centar za savremenu kulturu i umetnost, Subotica, platforme koja okuplja umetnike i kulturne radnike i radi na jačanju ovih aktera, kroz promociju, obrazovanje i druge vrste podrške.

Na koji način je ovaj projekat važan za UG "Klara i Rosa"?

Učešće u projektu "PACT" doprinosi razvoju znanja i veština koje dalje razvijaju aktivizam i kritički pristup kod različitih aktera. Poseban fokus pritom stavlja na mlađe ljude u svojoj zajednici i rade na poboljšanju postojećih uslova.

U istraživanju Krovne asocijacije mlađih Srbije pod nazivom "Alternativni izveštaj o situaciji i potrebama mlađih u Srbiji u 2018. godini" navodi se da je 71 odsto ispitanika izrazilo želju da napusti mesto gde živi i da većina njih želi da ode u zemlje Zapadne Evrope. Isto istraživanje kaže i da 49 odsto mlađih veruje da je Srbiji potrebno snažno rukovodstvo koje će narod slediti, a iz toga možemo zaključiti da u srpskom društvu postoji uverenje da pojedinac ne treba da se oslanja na svoje sposobnosti, već da pasivno čeka spasioca koji će rešavati probleme. Inicijativa UG "Klara i Rosa" promoviše ideju nezavisnosti, aktiviranja i udruživanja.

Potrebu za aktiviranjem mlađih i učešćem u društvenim tokovima potvrđuje istraživanje "Mladi - naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mlađih ljudi u Srbiji", koje ukazuje na nizak nivo društvenog aktivizma među mladima (aktivnih 6,2 odsto, delimično pasivnih 14,81 odsto i pasivnih 78,99 odsto).¹

Kako će UG "Klara i Rosa" koristiti rezultate projekta?

Stečena znanja i rezultate ovog projekta UG "Klara i Rosa" će rasejati kroz radionice za mlađe, ali i kroz obuke za predavače, profesore srednjih škola, nastavnike, omladinske radnike, sa ciljem da ovu novorazvijenu metodologiju dovedu kao korisno sredstvo za nastavnike u građanskom obrazovanju.

Moto u vezi sa projektom:

Vodenim Gandijevim mislima:

"Budi promena koju želiš da vidiš u svetu".

UG "Klara i Rosa" kreće se promišljeno, planirano, hrabro ka svom cilju stvaranja nezavisnog prostora slobode izražavanja gde svi društveni akteri mogu delovati proaktivno.

¹ Tomanović, Smiljka, Dragan Stanojević: *Mladi – naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mlađih u Srbiji*. 2012. Dostupno na: <https://isi.f.bg.ac.rs/wp-content/uploads/29/04/Smiljka-Tomanovic-et-al-Mladi-nasa-sada%C5%A1njost.pdf>. Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

Politički aktivizam i kritičko mišljenje

2/ Politički aktivizam i kritičko mišljenje

2.2 Politički aktivizam

2.2.1 Definicije

"Aktivizam kao vid političkog delovanja - ulazak u sistem, njegova reforma ili protest spolja, skretanje pažnje na žalbe akcijama i njihova promena? Ko je aktivista/aktivistkinja? Šta je aktivizam? Da li to vodi ka cilju ili, bolje rečeno, putu integracije? Aktivizam kao kontramodel pasivnog prihvatanja."²

"Aktivizam je ono što donosi društvene promene. To je način delovanja. Aktivizam se javlja u različitim oblicima. Generalno gledano, međutim, on uvek teži specifičnom cilju koji podrazumeva promenu nekog dela društva."³

"aktivno ponašanje, (progresivno) odlučno delovanje, nagon da se bude aktivan // (od oko 1915. do 1920. godine preovlađuje) intelektualno-politički pokret koji je književnost shvatao kao sredstvo za postizanje određenih ciljeva."⁴

Ove odabране definicije aktivizma, kojih ima mnogo više, pokazuju da aktivizam ujedinjuje mnoga različita polja. Umetnost, uglavnom, služi kao takozvani predajnik za ove akcije u cilju pokretanja procesa političko-društvene transformacije. Na taj način aktivizam se upušta u bitku izazvanu višestrukim uzročno-posledičnim faktorima uticaja u oblasti politike, društva, umetnosti itd.

² Würdemann, Ulrich: *Aktivismus – das ist was?* 28. novembar 2020. Dostupno na: <https://www.2mecs.de/wp/2013/08/aktivismus/>.

Poslednji put pristupljeno: 2. juna 2021.

³ Hamer, Sarah: *Was ist eigentlich... Aktivismus?*. U: frauenseiten.bremen.mitschreiben.mitreden. 24. novembar 2020. Dostupno na: <https://frauenseiten.bremen.de/blog/was-ist-eigentlich-aktivismus/>. Poslednji put pristupljeno: 2. juna 2021.

⁴ Duden. Dostupno na: <https://www.duden.de/rechtschreibung/Aktivismus>. Poslednji put pristupljeno: 2. juna 2021.

2.2.2 Politički aktivizam - aktivizam - umetnički aktivizam

Ova činjenica istražuje se i u radu objavljenom na H/SOZ/KULT pod nazivom "Kulturni i politički aktivizam". Umetnički osmišljeni baneri, leci itd. daju političkim kontekstima okvir i optimizuju ih kako bi se predstavili. Ova umetnička forma nalazi se i u pesmama i književnim tekstovima. Pozorište takođe nudi prostor za aktivizam, prijavljuje nepravde i često pruža rešenja. Kasnije će se detaljnije govoriti o ovom okršaju između društvenih pokreta i umetnika i ekscesima građanske neposlušnosti. Naročito na skupovima solidarnosti, kao što su protesti u vezi sa migracionom politikom, umetnici se dovode da primene svoje znanje u osmišljavanju i sprovodenju protesta ili metoda intervencije.⁵

Umetnost na taj način pomaže aktivizmu da preuzme svoje najraznovrsnije forme i oblike. Ali šta znači politički aktivizam?

Prema rečima političkih naučnica Feldman-Vojtačnije i Glab, to je "direktan politički oblik artikulacije, kojim se izražava nezadovoljstvo aktuelnom politikom ili političkim zahtevima".⁶

Aktivizam i politički aktivizam takođe mogu da se koriste kao sinonimi.

Aktivizam se shvata kao oblik političkog učešća, a politički aktivizam se shvata kao oblik političkog učešća koji utiče na političke procese.⁷

U principu, političke nauke opisuju oblike političkog učešća u skladu sa pojedinačnim i kolektivnim akcijama. Pored toga, analizira se na kom nivou i u kojoj oblasti unutar političkog sistema se one odvijaju i kako i, pre svega, koliko često se šire. Štaviše, političko učešće može da se realizuje konvencionalno ili nekonvencionalno. Pod konvencionalnim učešćem se podrazumevaju "oblici učešća ugrađeni u institucionalno definisani kontekst, kao što su izbori, organizovanje u partije i interesne grupe", dok nekonvencionalno učešće podrazumeva "oblike delovanja koji nisu formalno institucionalizovani". Osim toga, mogu se razlikovati dalji oblici učešća kao što su zakoniti i nezakoniti oblici učešća, kao i direktnе i indirektnе nasilne akcije.

U svojoj magistarskoj tezi, Mirjam Pot citira Hans-Martina Uelingera, koji je nekoliko puta objavljivao na temu političkog učešća, a koji kaže da se političko učešće može sažeti u pet oblika učešća:

- "Izbori
- partijski orijentisano učešće,
- problemski orijentisano učešće (na primer, inicijative građana i demonstracije),
- građanska neposlušnost (nezakonita, ali ne i direktno nasilna, na primer, skvotovanje),
- direktno političko nasilje."⁸

U skladu sa tim, aktivizam je neformulisano, problemski orijentisano učešće.

⁵ Kultureller und politischer Aktivismus. U: H-Soz-Kult, 5. februar 2016. Dostupno na: <https://www.hsozkult.de/event/id/event-79951>. Poslednji put pristupljeno: 2. juna 2021.

⁶ Pot, Mirjam: *Affirmative Überidentifikation als Taktik der Kritik. Am Beispiel der Freunde des Wohlstands*. Master rad. (Beč: 2015), 16 i dalje. Dostupno na: http://othes.univie.ac.at/40241/1/2015-11-03_0702883.pdf Poslednji put pristupljeno: 28. februara 2021.

⁷ Pot, Mirjam: *Affirmative Überidentifikation als Taktik der Kritik. Am Beispiel der Freunde des Wohlstands*. Master rad. (Beč: 2015), 16 i dalje. Dostupno na: http://othes.univie.ac.at/40241/1/2015-11-03_0702883.pdf Poslednji put pristupljeno: 28. februara 2021.

⁸ Uehlinger, Hans-Martin (1988: 67), citiran u: Pot, Mirjam: *Affirmative Überidentifikation als Taktik der Kritik. Am Beispiel der Freunde des Wohlstands*. Maste rad. (Beč: 2015), 16 i dalje. Dostupno na: http://othes.univie.ac.at/40241/1/2015-11-03_0702883.pdf, Poslednji put pristupljeno: 28. februara 2021.

2.2.3 Politički aktivizam - zarad demokratije? Demokratija u opasnosti?

U publikaciji "Im Blickwinkel: Politische Erwachsenenbildung in Österreich" (U perspektivi: političko obrazovanje odraslih u Austriji), koju je objavio Österreichische Gesellschaft für Politische Bildung (Austrijsko društvo za političko obrazovanje), neprofitno udruženje koje ima za cilj promovisanje političkog obrazovanja u oblasti obrazovanja odraslih, objavljen je članak Hakan Gursesa, koji deluje kao naučni direktor ŒGPB-a i objavljuje u brojnim istraživačkim projektima baš na ovu temu, uključujući i članak "Demokratija, politika i političko u građanskom obrazovanju". Ovaj članak se bavi problemom definisanja koncepta demokratije. Naslov prvog poglavlja "Demokratija kao duh" već pokazuje kako je polemički pristup Hakan Gursesa da ograniči demokratiju kao jasan koncept, pa se tako čini da pitanje da li demokratija kao konceptualna definicija uopšte postoji lebdi nad čitaocem teksta kao mač Damokla i definitivno nije opipljivo.⁹

Hakan Gurses opisuje pokrete demokratije kao talase različitih oblika. Demokratija, po svom poreklu kao nešto za šta se borilo i karakterišu je pobune, u poslednje vreme se predstavlja kao nenasilni oblik otpora, kao što su zauzimanje, reinterpretacija i ponovno funkcionisanje javnih prostora, kao posledica političkog delovanja. Pored ovih agora pokreta, Gurses vidi dva nova oblika "demokratske borbe", naime inicijative za učešće gradana, zagovornike direktnе demokratije, i inicijative "uradi sam" koje žele da osmisle nove socijalne i ekonomski modele.

Ali koliko su ti pokreti demokratski?

U tom kontekstu, Gurses poziva na bonapartizam, koji je oblikovao postrevolucionarnu Francusku i nije izgubio svoj užas danas kao neobonapartizam.

Hakan Gurses istražuje pitanje da li je demokratija neka vrsta zamene za politiku i kako su politika i demokratija usidrene na polju građanskog obrazovanja. Hakan Gurses je posebno kritičan prema poplavi metoda koje guraju "pravu" temu - tačnije politiku - u stranu. Politika se ne posmatra kao nešto nezavisno, već se u svemu prepoznaje nešto političko. Kao rezultat toga, politika je podeljena na uži (politički sistem) i širi koncept politike (sve osim formalne procedure, kao što je demokratija).

To bi dovelo do sledećeg zaključka:

"Politika obuhvata više od onog sektora društva koji se u svakodnevnom životu jednostavno zove 'politika'; obuhvata društvo u celini. Demokratija, s druge strane, koja je i cilj i temelj politike, nije 'ostvarena' i jednakosti nije iscrpljena u formalnom; obuhvata mnogo više, tačnije život u celini... Sve je političko, a demokratija mora da obuhvati sve."¹⁰

Stoga se čini razumnim shvatanje političkog obrazovanja kao učenja demokratije. Koji pristupi sada dozvoljavaju da se politika osloboди okova demokratije? Šta je politika, a šta političko?

Hakan Gurses pokušava da analizira ova pitanja i opisuje politiku kao institucionalnu, normativnu, ozakonjenu, kao i u vezi sa uspostavljanjem pravila.

⁹ https://www.wien.gv.at/wiki/index.php?title=Hakan_G%C3%BCrses 3. jun 2017.

¹⁰ Dostupno na: https://moodle.iku.at/jku2015/pluginfile.php/178409/mod_resource/content/1/Artikel%20G%C3%BCrses.pdf, 22 i dalje. Poslednji put pristupljeno: 9. juna 2017.

Ono što je političko ne može se odrediti od samog početka i društvena dinamika je podložna stalnim promenama. To znači da se uvek pojavljuju novi konflikti koje treba rešavati.

Iz tog razloga Gurses političkom pripisuje sledeće karakteristike:

- nemerljivost
- konfliktnost
- događajnost

U slučaju procesa transformacije političke razlike, građansko obrazovanje bi trebalo da prepozna promenu političkog i usredsredi se na političku kompetentnost. Građansko obrazovanje objašnjava demokratske procese i trebalo bi da pomogne da se razume politika i da se "preispitaju granice nacije i države, granice trenutne konfiguracije polisa".¹¹

Šta je sa konceptom demokratije - da li je demokratija duh?

Krug Hakana Gursesa je sada zatvoren, pravdajući ovo primerom neobonapartizma.

Excusus:

bonapartizam: stranka Bonapartinih pristalica (1815 – 1848) uspela je da savlada nemire u Francuskoj i tako preuzeće vlast. Ovaj termin tako predstavlja oblik vlasti u određenoj situaciji. Luj Napoleon Bonaparta zatvorio je vakuum moći u ovoj teškoj situaciji i predstavio se kao nestramački, legitimisan od strane naroda.

U postkomunističkim zemljama (npr. u Rusiji):

- kontrola medija širom zemlje
- nacionalizacije
- gotovo da nema potpunih zabrana
- teški zakoni, samim tim nema prave opozicije
- stvaranje nevladinih organizacija bliskih vlasti ili samo dobrotvornih
- forumi za građane

U zemljama sa malo iskustva demokratije (Egipat):

- uspostavljanje totalitarnog režima obezbeđenog plebiscitom

U zapadnim demokratijama:

- tehničacija političkog
- kadrovsко popunjavanje parlamenta
- vlada sastavljena od stručnjaka umesto političara
- lobizam
- stranke sa gotovo identičnim sadržajem¹²

¹¹ Dostupno na: https://moodle.jku.at/jku2015/pluginfile.php/178409/mod_resource/content/1/Artikel%20G%C3%BCrzes.pdf, strana 30.
Poslednji put pristupljeno: 9. juna 2017.

¹² Dostupno na: https://moodle.jku.at/jku2015/pluginfile.php/178409/mod_resource/content/1/Artikel%20G%C3%BCrzes.pdf, strana 33.
Poslednji put pristupljeno: 9. juna 2017.

Prema Gursesovim rečima, takvo predstavljanje neobonapartizma može bolje da razjasni političko zbog politike. Prikazi kao što je poređenje diktature i demokratije su stoga kontraproduktivni, jer se ti sistemi ne žive na taj način.

Gurses takođe ukazuje na opasnosti od pokreta za učešće građana, uključujući oblike aktivnog političkog učešća. U tom kontekstu, on govori o opasnosti koja ozbiljno preti da se pojavi.

Demokratija tako može da se degeneriše u duha! Političko obrazovanje je stoga instrument da se suprotstavimo neobonapartizmu.

Bonapartizam u vezi sa savremenim oblicima demokratije pokazuje koliko je demokratija zapravo krhka.

Posmatrajući političke uslove u Austriji - odnosno politiku - čini se da ima mnogo opisa bonapartizma:

- stranački pejzaž sa malo političkih razlika
- nestranicačke aspiracije pojedinih u politici
- potražnja za stručnjacima u politici
- lobiranje - neznatno, ali prisutno
- porast broja građanskih inicijativa

2.2.4 Oblici političkog aktivizma

Ti procesi unutar demokratija koje opisuje Gurses posebno su vidljivi u padu političkog interesa za konvencionalne partijske sisteme, odbacivanju konvencionalnih oblika učešća kao što su učešće na izborima ili u opadanju partijskog članstva. S druge strane, nekonvencionalni oblici učešća u političkom životu su u stalnom porastu.¹³

Demonstracije, bdenja, peticije, štandovi sa informacijama, umetničke akcije, ljudski lanci, skvotovanje, pozivi na bojkot, štrajkovi, fleš mobovi, održivi aktivizam, aktivizam 2.0 // protesti na internetu itd. su sveprisutni.

Ove oblike žive demokratije preferiraju, pre svega, ljudi koji žele da pokrenu nove političke i društvene procese na ulici i na internetu sa malim utroškom vremena, lako i bez obavezujuceg članstva. Ovo novo shvatanje politike može se opisati kao "više situaciono, zavisno od konteksta, usmereno na iskustvo i brigu". Prema rečima Paula Noltija, politikologa, demokratija "postaje događaj civilnog društva; ona više nema za cilj uključivanje građanina u državu, već kritiku moći".¹⁴

2.2.4.1 Oblici političkog aktivizma // Razni primeri

DEMONSTRACIJE

Demonstracija može da se izvede od latinske reči "demonstrare" i prevede kao "da pokaže", "da istakne", "da dokaže". U političkoj sferi se podrazumeva da su demonstracije okupljanje/zbor ljudi u javnom prostoru koji izražavaju svoje mišljenje o određenoj temi.¹⁵ To je osnovno pravo sadržano u članu 12 Povelje Evropske unije o osnovnim pravima.

"Član 12, Sloboda okupljanja i udruživanja:

1. Svako ima pravo na slobodu mirnog okupljanja i na slobodu udruživanja sa drugima na svim nivoima, posebno u političkim, sindikalnim i građanskim pitanjima, što podrazumeva pravo svih da se formiraju i da se pridruže sindikatima radi zaštite njegovih ili njenih interesa.
2. Političke stranke na nivou Unije doprinose izražavanju političke volje građana Unije."¹⁶

Primer

Naziv: "Evropa za SVE - Tvoj glas protiv nacionalizma"

Organizator: Demobüro, NaturFreundeBerlin e.V.

Cilj: pozvati sve evropske građane da glasaju 26. maja 2019. i ustanu protiv nacionalizma i rasizma

Gde: u 50 gradova širom EU

Učesnici: desetine hiljada učesnika, u Berlinu i Kelnu oko 20.000 ljudi demonstriralo¹⁷, u Štajru - malom gradu u Austriji - 600 ljudi¹⁸

¹³ Hauk, Dennis: *Digitale Medien in der politischen Bildung: Anforderungen und Zugänge an das Politik-Verstehen im 21. Jahrhundert*. (Jena: 2015), 55 i dalje.

¹⁴ Hauk, Dennis: *Digitale Medien in der politischen Bildung: Anforderungen und Zugänge an das Politik-Verstehen im 21. Jahrhundert*. (Jena: 2015), 56.

¹⁵ Dostupno na: <https://de.wikipedia.org/wiki/Demonstration>. Poslednji put pristupljeno: 2. januara 2021.

¹⁶ U: Charta der Grundrechte der Europäischen Union. 18. decembar 2000. Dostupno na: https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_de.pdf. Poslednji put pristupljeno: 2. juna 2021.

¹⁷ U: Tagesschau. *Ein Europa für alle. Zehntausende bei Demo für soziales Europa*. 19. maj 2019. Dostupno na: <https://www.tagesschau.de/inland/demo-ein-europa-fuer-alle-101.html>. Poslednji put pristupljeno: 1. juna 2021.

¹⁸ Dostupno na: <https://de.wikipedia.org/wiki/Mahnwache>. Poslednji put pristupljeno: 20. juna 2021.

BDENJE

Bdenja su demonstracije koje skreću pažnju na društvenu žalost ili tužne događaje u prošlosti. Ona su oblik "nenasilne akcije" i često su zakazana na duži vremenski period. Već 1917. godine u SAD je održan tiki protest pokreta za ženska prava.¹⁹

Primer:

Naziv: "Petkom protiv siromaštva u starosti"

Organizator: Fejsbuk grupa "Petkom protiv siromaštva u starosti"

Cilj: smanjiti siromaštvo među starijim osobama

Gde: Štutgart i drugi gradovi

LJUDSKI LANCI

Ljudski lanci, uglavnom, pokrivaju velike razdaljine tokom demonstracija. Jedan od najznačajnijih bio je ljudski lanac 1989. godine, sa oko dva miliona ljudi i dužinom od preko 600 kilometara od Estonije, Letonije do Litvanije. Te zemlje su demonstrirale za svoju nezavisnost.²⁰

Primer:

Naziv: "Ljudski lanac za našu klimu"

Organizator: Greenpeace

Cilj: pozivanje na jasne odluke i konkretnu akciju za smanjenje emisije gasova staklene baštne

Gde: Luksemburg²¹

LANCI SVETLA

Lanci svetla odnose se na mirne demonstracije i često se koriste za demonstriranje usmereno protiv ksenofobije, nehumanosti i slično. Svi učesnici su ujedinjeni izvorom svetlosti kojim žele da skrenu pažnju na date nepravde.²²

Primer:

Naziv: bez konkretnog naziva, lanac svetla kao odgovor na napad na božićnu pijacu u Berlinu

Organizator: sveštenik Markus Tomas

Cilj: da živimo zajedno u miru

Gde: Nojnkirhen²³

INTERNET AKTIVIZAM

Ovo je oblik skretanja pažnje na nepravde korišćenjem kanala digitalne komunikacije kao što su društveni mediji.²⁴

Primer:

Naziv: "#MeToo"

Organizator: Izraz "Me too" potiče od aktivistkinje Tarane Burke i popularizovan je kao haštag glumice Alise Milano.

Cilj: pozivanje žena da podignu glas protiv seksualnog uzinemiravanja i napada

Gde: na internetu, na društvenim mrežama²⁵

¹⁹ Dostupno na: <https://de.wikipedia.org/wiki/Menschenkette>. Poslednji put pristupljeno: 20. juna 2021.

²⁰ Dostupno na: <https://de.wikipedia.org/wiki/Menschenkette>. Poslednji put pristupljeno: 20. juna 2021.

²¹ Dostupno na: <https://www.greenpeace.org/luxembourg/de/aktualitaet/10972/eine-menschenkette-fur-unser-klima/> Poslednji put pristupljeno: 20. juna 2021.

²² Dostupno na: [https://de.wikipedia.org/wiki/Lichterkette_\(demonstracija\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Lichterkette_(demonstracija)) Poslednji put pristupljeno: 20. juna 2021.

²³ Dostupno na: <https://www.kirche-und-leben.de/artikel/neuenkirchen-lichterkette-als-zeichen-nach-anschlag-in-berlin> Poslednji put pristupljeno: 20. juna 2021.

²⁴ Dostupno na: <https://de.wikipedia.org/wiki/Cyberaktivismus> Poslednji put pristupljeno: 20. juna 2021.

²⁵ Dostupno na: <https://de.wikipedia.org/wiki/MeToo> Poslednji put pristupljeno: 20. juna 2021.

FLEŠ MOBOVI (FLASH MOBS)

Fleš mob (Flash Mob) je, takoreći, tvorevina reči iz nekoliko jezika. "Flash" znači grom na engleskom, a reč "mob" je izvedena od latinskog "mobile vulgus" i znači uzbudenu gomilu. Fleš mob je kratko okupljanje ljudi koji sprovode neobične aktivnosti. U početku to nije bilo politički motivisano, ali sada postoje brojni fleš mobovi koji su politički motivisani.²⁶ S obzirom da se ovaj vid političkog aktivizma organizuje putem novih komunikacionih tehnologija, često se u tom kontekstu naziva smart mobovima.²⁷

Primer:

Naziv: "Izazov 'Jerusalema'"

Organizator: Melisa Mariposa je pozvala na plesni izazov // onlajn fleš mob u Nemačkoj

Cilj: pomoći ljudima u korona krizi da daju pozitivnu energiju za život

Gde: širom zemlje²⁸

PETICIJE

Peticija potiče od latinske reči "petitio" i znači peticija, zahtev.²⁹

"U skladu sa članom 227 Ugovora o funkcionalisanju Evropske unije, svaki građanin može, u bilo kom trenutku, bilo pojedinačno ili u saradnji sa drugima, ostvariti svoje pravo da podnese peticiju Evropskom parlamentu.

Svaki građanin Evropske unije ili bilo koje lice koje živi u državi članici Evropske unije može, pojedinačno ili u saradnji sa drugima, da podnese peticiju Evropskom parlamentu po pitanju koje spada u oblasti aktivnosti Unije i koje direktno utiče na njega ili nju. Kompanije, organizacije ili udruženja sa sedištem u Evropskoj uniji takođe mogu da ostvare to pravo na peticiju, koje je zagarantovano Ugovorom."³⁰

Primer:

Naziv: "Gips za dušu"

Organizator: Profesionalno udruženje austrijskih psihologa

Cilj: za bolju brigu o osobama sa mentalnim bolestima u Austriji

Gde: u Austriji³¹

²⁶ Dostupno na: <https://de.wikipedia.org/wiki/Flashmob> Poslednji put pristupljeno: 20. juna 2021.

²⁷ Dostupno na: https://de.wikipedia.org/wiki/Smart_Mob Poslednji put pristupljeno: 20. juna 2021.

²⁸ Dostupno na: <https://www.mainpost.de/regional/schweinfurt/flashmob-mit-tanz-positive-energie-verspruehen-art-10512526> Poslednji put pristupljeno: 20. juna 2021.

²⁹ Dostupno na: <https://de.wikipedia.org/wiki/Petition> Poslednji put pristupljeno: 20. juna 2021.

³⁰ Dostupno na: <https://www.europarl.europa.eu/at-your-service/de/be-heard/petitions> Poslednji put pristupljeno: 20. juna 2021.

³¹ Dostupno na:

<https://www.openpetition.eu/at/petition/online/fuer-eine-bessere-versorgung-von-menschen-mit-psychischen-erkrankungen-in-oesterreich> Poslednji put pristupljeno: 20. juna 2021.

2.2.5 Ko je aktivista/aktivistkinja?

Definicija

"Aktivista/aktivistkinja vodi kampanje za društveni, ekološki ili politički cilj, kao što su okončanje rata, zaustavljanje klimatskih promena i ukidanje fabričkog uzgoja ili nadzora, na primer, kroz informativne letke, manifeste, peticije i demonstracije, kao i angažovanje u društvenim medijima. Aktivizam može da bude individualan ili da se odvija u okviru nevladinih organizacija (NVO) kao što su Amnesty International, Greenpeace ili Peta ili pokreti kao što su Fridays for Future (FFF). On može biti usmeren na tude ili sopstvene (takođe lične) okolnosti."³²

Istorijski pregled

Reč "aktivizam" prvi put je korišćena za predstavnike filozofskog pravca aktivizma i može se prvi put naći 1912. godine u "Philosophen-Lexikon" (Leksikon filozofa). Političko značenje dobija zahvaljujući ekspresionističkom piscu Kurtu Hileru i drugim piscima 1914. godine, koji su oblik izražavanja pripisali ekspresionizmu i odnosu prema aktivizmu. Zbog stanja šoka u kojem su se mnogi ljudi našli tokom Prvog svetskog rata, ovi pisci su udružili snage i pozvali na takozvanu "volju da se svet promeni". Tako su se posle 1918. pojavili brojni aktivistički književni časopisi sa voljom za aktivizmom. Dvadesetih godina prošlog veka "aktivista" je opisan kao predstavnik nacionalizma, kao što su predstavnici poljskih aktivista, nemačkih aktivista itd. Tokom perioda nacional-socijalista, aktivisti se uglavnom nazivaju "ultranacionalističkim puč vojnicima" koji su radili protiv nacističkog režima. Nasuprot tome, po završetku Drugog svetskog rata, na niranberškim sudenjima, oni kojima je trebalo suditi pred Tribunalom i koji su osuđeni na smrt, nazivani su aktivistima. Posle 1950. termin "aktivista" dobija pozitivnu konotaciju u Istočnoj Nemačkoj i odnosi se, takoreći, na posebne zasluge. Ova reč je potekla od ruske reči "aktivista". Kraj komunizma je pustio reč u etar i danas Duden opisuje aktivistu kao "posebno politički aktivnu osobu". Od tada se učestalost reči aktivista u aktivnoj upotrebi jezika konstantno povećava.³³

2.2.5.1 Kolektivna akcija

Da bi se kolektivna akcija bolje razumela kao oblik aktivizma, neophodno je razumeti teoriju društvenog identiteta. Ova teorija seže do Henrika Tajfela i Džona Č. Tarnera, koji su proučavali grupne procese i sukobe koji se razvijaju u grupama.

Prema ovoj teoriji, ljudi pripadaju različitim grupama koje žele da budu tretirane pravedno. Ako je sopstvena grupa u nepovoljnem položaju, članovi grupe kojima se to ne sviđa mogu da preduzmu mera protiv toga na sledeći način:

- Mogu da menjaju grupe i pridruže se optimalnijoj grupi.
- Međutim, to nije uvek moguće jer se ponekad granice grupe teško prelaze. Na primer, kao ženi, teško mi je da se pridružim grupi muškaraca (samo promenom biološkog pola). U ovom slučaju, članovi grupe bi mogli da preduzmu razne mere kako bi se ponovo osećali "bolje":

³² Bendel, Oliver: U: Gabler Wirtschaftslexikon. *Aktivist. Definition: Was ist "Aktivist"?* Dostupno na: <https://wirtschaftslexikon.gabler.de/definition/aktivist-123241> Poslednji put pristupljeno: 1. juna 2021.

³³ Heine, Matthias: *Aktivisten aller Länder, vereinigt euch!* 26. februar 2014. Dostupno na: <https://www.welt.de/kultur/article125202875/Aktivisten-aller-Laender-vereinigt-euch.html> Poslednji put pristupljeno: 2. juna 2021.

- npr. da naprave silazno poređenje, npr. da se uporede sa grupom koja radi još gore kako bi izgledala bolje;
- da se kolektivno suprotstave - kolektivna akcija.

Kolektivna akcija je, takoreći, vid protesta koji je fokusiran na nadogradnju društvenog položaja sopstvene grupe, npr. da se minimalizuju ili eliminišu strukturni nedostaci.³⁴

2.2.5.1 Ser Karl Popper: Aktivizam kao koncept političke akcije

Ser Karl Popper (1902 - 1994), osnivač kritičkog racionalizma, "koji priznaje da ja mogu da pogrešim, da ti možeš da budeš u pravu, i da zajedno možemo doći do istine", opisao je stav aktiviste u "Bedi istoricizma" na sledeći način: "sklonost aktivnosti i averzija prema bilo kakvom stavu pasivnog prihvatanja".³⁵ Za ser Karla Popera ovakav stav je neophodan da bi se suprotstavio usponu totalitarnog oblika društva. On vidi državne ili društvene oblike koji žive oblik pluralističke demokratije kao posebno poželjne - pre svega, kroz institucionalizovanu javnu kritiku i kroz debatu uz pomoć kritičko-racionalne diskusije.³⁶

2.2.5.3 Henri Dejvid Toro // Džon Rols // Jirgen Habermas // Hana Arent: Civilno

Neposlušnost

Za Hanu Arent (1906 - 1975), političko je "forma u kojoj sloboda može da se odvija i otkriva osećaj ljudske aktivnosti"³⁷ i građansku neposlušnost vidi kao veliku priliku za demokratski uticaj. Međutim, ideja građanske neposlušnosti da se nešto promeni na političkom nivou seže dalje u istoriju. Već 1846. godine Amerikanac iz SAD-a Henri Dejvid Toro (1817 - 1862) nije želeo da plati porez jer nije želeo da podrži ropstvo, s jedne strane, i rat protiv Meksika, s druge strane. U zatvoru je napisao esej pod nazivom "O dužnosti građanina da bude neposlušan" ("On the Duty of Disobedience to the State"). "Ali ako je zakon nužno takav da te učini rukom nepravde prema drugome, onda ja kažem, prekrši zakon."³⁸ Mnogi sukobi koji su usledili sledili su metod građanske neposlušnosti, kao što je pokret za građanska prava u SAD, između ostalih, ali su bili više ograničeni na američki prostor. Hana Arent je takođe videla građansku neposlušnost kao američki fenomen. Džon Rols (1921 - 2002) definisao je građansku neposlušnost u svom kapitalnom delu "Teorija pravde" na sledeći način:

"da se objasni zašto treba poštovati pravedne zakone napravljenе po pravednom ustavu. [...] Pravo pitanje je pod kojim okolnostima i u kojoj meri je neko obavezan da poštuje nepravedne propise."³⁹

³⁴ Becker, Julia C: *Kollektives Handeln – Außerparlamentarischer Aktivismus*. U: The Inquisitive Mind. 2013. Ausgabe 3 / Politische Psychologie. Dostupno na: <https://de.in-mind.org/article/kollektives-handeln-ausserparlamentarischer-aktivismus> Poslednji put pristupljeno: 2. juna 2021.

³⁵ Popper, Karl: in: Das Elend des Historizismus zitiert von Ulrich Würdemann: *Politisches Aktivismus als Form politischen Handelns*. 17. avgust 2013. Dostupno na: <https://www.2mecs.de/wp/2013/08/aktivismus/> Poslednji put pristupljeno: 2. juna 2021.

³⁶ Dostupno na: https://de.wikipedia.org/wiki/Karl_Popper#Popper_warnt_vor_totalitären_Gesellschaften Poslednji put pristupljeno: 2. juna 2021.

³⁷ Hollendum, Anna: *Politische Prekarität* U: Zeitgenössische Diskurse des Politischen. Tom 17, 2020, strana 117. Dostupno na:

<https://www.nomos-elibrary.de/10.5771/9783748908005-117/4-hannah-arendt-und-die-fragilität-des-politischen> Poslednji put pristupljeno: 2. juna 2021.

³⁸ Thoreau, Henry David: *Über die Pflicht zum Ungehorsam gegen den Staat. Ein Essay*. Dvojezično izdanje. Nemački: Walter E. Richartz (Cirih: Diogenes, 2004)

³⁹ Rawls, John: *Eine Theorie der Gerechtigkeit* (Frankfurt na Majni: 1979), 386.

Rols, shodno tome, definiše građansku neposlušnost kao "javni, nenasilni, savesni, ali politički čin suprotan zakonu, obično sa namerom da donese promenu zakona ili vladine politike".⁴⁰

Za Jirgena Habermasa (1929), građanska neposlušnost je "element zrele političke kulture"⁴¹, a za Hanu Arent "motor za društvenu promenu".⁴² Hana Arent se, pre svega, bavila sokratovom tezom prema Rolsu i zalagala se za pristup "da pojedinac kao moralni subjekat ne bi trebalo da sebe učini rukom nepravde".⁴³

40 Rawls, John: *Eine Theorie der Gerechtigkeit* (Frankfurt na Majni: 1979), 392.

41 Habermas, Jürgen: *Ziviler Ungehorsam – Testfall für den demokratischen Rechtsstaat. Wider den autoritären Legalismus in der Bundesrepublik*. U: Peter Glotz (izdavač), *Ziviler Ungehorsam im Rechtsstaat*. (Frankfurt na Majni: 1983), 32.

42 Arendt, Hannah: *Ziviler Ungehorsam*. U: Zur Zeit. Politische Essays. Uredila i pogovor napisala Marie Luise Knott. Sa američkog engleskog prevela Eike Geisel. Minhen: 1989, strana 138.

43 Braune, Andreas: *Ziviler Ungehorsam. Texte von Thoreau bis Occupy*. (Štutgart: 2019), 19.

2.3 Kritičko mišljenje

2.3.1 Pristupi objašnjenja

"Kritičko mišljenje nije akumulacija znanja koja se može primeniti u bilo kom trenutku i u bilo kom kontekstu. To je način razmišljanja koji čak i trogodišnjaci mogu da koriste - a u kojem čak i obučeni naučnici mogu da omanu." Danijel Vilingam⁴⁴

"Kritika dolazi od grčke reči ‘krino’, što znači prepoznati, izabrati, suditi. Kritika je analiza, procenjivanje i ocenjivanje predmeta (predmet označava entitet prema kom je proces usmeren (u ovom slučaju proces analize, procenjivanja i ocenjivanja)), postupak, akt itd."⁴⁵

"Kritičko mišljenje je složen koncept koji se ne odnosi samo na oblast obrazovanja, nego pokriva mnogo širu oblast."⁴⁶

Takođe koristimo kritičko mišljenje u profesionalnim aktivnostima, u svakodnevnoj komunikaciji sa drugima i u svakodnevnom rešavanju problema i donošenju odluka. Tu su i profesionalni kritičari koji su razvili oblasti takozvane muzičke, umetničke, književne i filmske kritike.

Kritičko mišljenje je složen proces i rezultat:

- analize i procene tvrdnji,
- pronalaženja razloga za tvrdnje,
- upoređivanja sa drugim i/ili suprotstavljanja tvrdnjama i generisanja primedbi na tvrdnje
- i konačno, zauzimanja stava

Kritičko mišljenje je, stoga, analiza činjenica u cilju formiranja suda. Kritičko mišljenje je, takođe, složen proces kreativnog sastavljanja ideja i izvora, ponovne konceptualizacije i preoblikovanja koncepata i informacija. Aktivni je i interaktivni kognitivni proces koji se javlja istovremeno na više nivoa. Kritičko mišljenje je obično usmereno ka jasno definisanim ciljevima, ali može biti i kreativan proces, sa manje jasnim ciljevima. U ovaj proces je veoma važno uključiti nesigurnost i slobodu, kao i osloboditi se straha od pravljenja grešaka. Stoga osoba treba da neguje radikalnu otvorenost prema sopstvu u nastajanju.

⁴⁴ Dostupno na: <https://www.institut.edu.rs/en/primeri-dobre-prakse-razvoj-kritickog-misljenja/> Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

⁴⁵ Klaic, Dragan: *Mobility of Imagination: A companion guide to international cultural cooperation* Central European University Press, 2007.

⁴⁶ Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/292996183_Kriticco_misljenje Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

2.3.2 Ko je kritički mislilac?

Kritičko mišljenje uključuje sledeće intelektualne veštine:⁴⁷

- sposobnost analize koncepata, informacija i gledišta
- sposobnost razlikovanja relevantnih i irelevantnih informacija u datom kontekstu
- sposobnost tumačenja informacija
- sposobnost kombinovanja prethodnih znanja i novih informacija, kao i različitih informacija iz različitih oblasti
- sposobnost sintetizacije informacija
- sposobnost organizovanja sadržaja u smislu celinu
- sposobnost razlikovanja između potkrepljenih i nepotkrepljenih tvrdnji
- sposobnost sagledavanja teme diskusije sa različitim stanovišta
- sposobnost procene informacija i gledišta
- sposobnost formiranja gledišta i predstavljanja ideja
- sposobnost da se opravdaju stavovi i tačke gledišta
- sposobnost preuzimanja aktivne uloge u situaciji učenja
- sposobnost praćenja i procene sopstvenog razumevanja informacija
- sposobnost orientisanja sopstvenog mišljenja ka ispravnosti
- Kritičko mišljenje neguje i razvija sledeće intelektualne vrednosti: jasnoću, relevantnost, dubinu, preciznost, doslednost, koherentnost, logiku i objektivnost.

⁴⁷ Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/292996183_Kriticko_misljenje Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

2.3.3 Metode kritičkog mišljenja

Sokratski metod⁴⁸

Sokrat je grčki filozof, osnivač zapadne filozofije, prvi filozof morala. Njegov "sokratski metod" postavio je temelj za zapadne sisteme logike i filozofije.

Prvi deo metode je ironija. Sokrat je negirao da je tačno znao istinu, kako bi naterao svoje sagovornike da potraže istinu izražavajući sopstveno mišljenje. Stoga je njegov metod bio da postavlja pitanja i ne daje odgovore. Sokrat bi započeo razgovor postavljanjem pitanja u formi "Šta je X?". Tematski krug početnog pitanja sastojao se od osnovnih koncepata moralnog života, kao što su pravda, hrabrost, vrlina, znanje itd. Sokratovi sagovornici su mislili da znaju odgovore na ova pitanja, jer su spontano unapred usvojili neka od rasprostranjenih i duboko ukorenjenih uverenja. Nakon što bi sagovornik saopštio šta misli, red je bio na deduktivnom delu ironičnog postupka. Tokom ovog dela razgovor bi prešao sa opštih stavova na pojedinačne zaključke o temi razgovora. To znači da je Sokrat nastavio da postavlja pitanja, vodeći sagovornika od prvobitne izjave do njenih logičkih posledica u vidu stavova koji jasnije i konkretnije objašnjavaju značenje početnog odgovora. Pošto je sagovornik preuzeo odgovornost za dalje utvrđivanje prvobitne izjave, Sokrat je izvukao negativan zaključak o njenom istinitom sadržaju. Na kraju ovog dela razgovora sagovornik bi priznao da ne zna šta misli da zna. To je cilj ironije: omogućiti sagovorniku da se osloboodi zablude prepoznavanjem neistinitosti svog prvobitnog uverenja. Kada je shvatio sopstveno neznanje, sagovornik je bio spreman da nastavi potragu za istinom.

Drugi deo Sokratove metode je majeutika, odnosno "veština vršenja porodaja". Za razliku od ironije, ova metoda je induktivna i pozitivna. Induktivna jer je razgovor tekaо od pojedinačnih do opštih definicija teme. Pozitivna jer Sokrat nije bio zadovoljan negativnim ishodom ironije, ali je želeo da zna istinu. Međutim, ni sada nije ponudio svom sagovorniku spreman odgovor na pitanje "Šta je X?", već je postavljao pitanja kao i do sada. Takvi postupci odgovaraju njegovom osnovnom ubeđenju da je istina već u osobi i da joj je potrebna samo pomoć da bi sebe "porodila". Kao polaznu tačku za dalji razgovor uzimao je primere iz svakodnevnog života i mišljenja vezana za tu temu. Potom je naveo sagovornika da primeti sličnosti između različitih dogadaja i stvari. Ključni deo razgovora bio je kada je Sokrat pomogao svom sagovorniku da u tim sličnostima prepozna zajedničke suštinske karakteristike naizgled različitih pojava. Na taj način, ono što je bilo uobičajeno za koncept ili istinu od X proizašlo je iz pojedinačnih mišljenja.

Robert Enis⁴⁹, savremeni američki filozof, bio je jedan od prvih teoretičara koji je razvio koncept kritičkog mišljenja. Prema njegovim rečima, kritičko mišljenje je veština racionalnog rasuđivanja o tome šta verovati ili šta raditi što uključuje vrednosti intelektualnog poštenja i otvorenosti, autonomije i samokritike, vernosti istini i osetljivosti na kontekst. Prema Enisovim rečima, kritičko mišljenje uključuje veštinu razlikovanja između činjenica i vrednosti, razlikovanja između eksplicitnih i implicitnih prepostavki, razlikovanja između argumentovanih i neutemeljenih tvrdnji, prepoznavanja grešaka u zaključivanju i utvrđivanja jačine argumenata.

⁴⁸ Dostupno na: <https://kultivisise.rs/sokratov-metod/> Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

⁴⁹ Dostupno na: <https://www.uio.no/studier/emner/uv/uv/UV9407/critical-thinking.pdf> Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

Metju Lipman⁵⁰ (1922-2010) jedan je od poznatih najboljih savremenih teoretičara kritičkog mišljenja kao obrazovnog koncepta. Razvio je specifičan obrazovni koncept usko povezan sa kritičkim mišljenjem - filozofiju za decu. Oblast obrazovanja je izuzetno plodno tle za uzornu kritiku. U tom kontekstu, kritiku treba posmatrati kao edukativni koncept čiji elementi - kao što su kritičko slušanje, čitanje i pisanje - čine važan deo pozitivnog razvoja obrazovanja koje zadovoljava potrebe pojedinaca i društva.

Kritičko mišljenje je povezano sa elementima procesa kreativnosti. Divergentno razmišljanje je proces razmišljanja u kome uspevamo da sagledamo neki problem ili zadatak iz različitih perspektiva i pokušamo da pronađemo nekoliko mogućih, ponekad veoma neobičnih rešenja za njega. Sam termin se obično može povezati sa čuvenom rečenicom "razmišljati izvan kutije" i sa kreativnošću uopšte.

Dž. P. Gilford⁵¹ je rekao da mišljenje može biti - konvergentno (logičko razmišljanje, traženje pravog rešenja) i divergentno (kreiranje novih ideja, zabava sa procesom pretrage - pronalaženje što više pravih rešenja). Kreativni ljudi imaju divergentno mišljenje. Ljudi koji koriste konvergentno mišljenje, iako inteligentni (imaju sposobnost da misle), mogu biti i netolerantni: veruju da postoji "pravi i pogrešan način za rešavanje zadatka". Neke od tehnika divergentnog razmišljanja su brejnstorming, vođenje dnevnika, slobodno pisanje, mapiranje uma ili subjekta.

Mihalj Čiksentmihalji⁵² (1975) je pokazao da pojedinci koji aktivno učestvuju u procesu učenja, kada su dovoljno izazvani, pokazuju zadovoljstvo i poboljšanu sposobnost da misle i razumeju. Pojedinci koji ostvare takvo puno učešće razumeju da kada ulože dovoljno energije i truda u svoje učenje, učestvuju u procesu učenja, osećaju zadovoljstvo u procesu i duboko iskustveno postignuće.

Da bi razumeli kako poboljšati proces kritičkog razmišljanja, veoma je važno razumeti motivaciju za učenje i razmišljanje. Prema rečima Kerol Dvek, američke psihološkinje, pojedinci mogu da se smeste u kontinuum u skladu sa svojim implicitnim uverenjima o tome odakle dolaze sposobnosti. Neki veruju da se njihov uspeh zasniva na urođenim sposobnostima; za njih se kaže da imaju "fiksnu" teoriju inteligencije (trajni mentalni sklop). Drugi, koji veruju da se njihov uspeh zasniva na napornom radu, učenju, obuci i upornosti, imaju "rast" ili "postepenu" teoriju inteligencije (promenljivi mentalni sklop). Ona savetuje roditeljima da nauče svoju decu da vole izazove, da budu fascinirana greškama, da uživaju trudeći se i da nastave da uče. Na taj način, njihova deca ne moraju da budu robovi za hvalu. Imaće doživotni put da izgrade i poprave sopstveno samopouzdanje.

50 Dostupno na: <https://theconversation.com/why-children-should-study-philosophy-23404> Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

51 Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/292996183_Kriticko_misljenje Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

52 Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/292996183_Kriticko_misljenje Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

WAG

**U kojoj meri su
politički
aktivizam i
kritičko
mišljenje
međusobno
zavisni?**

**Politički
aktivizam i
kritičko
mišljenje u
koegzistenciji?**

3/ U kojoj meri su politički aktivizam i kritičko mišljenje međusobno zavisni?

Politički aktivizam i kritičko mišljenje kao suživot?

Pored institucionalnih i pravnih, političko-ekonomskih i sociokulturnih aspekata, promocija demokratskog građanstva podrazumeva i pažnju na obrazovnu dimenziju: zaista, srž demokratije ne leži u jednakom potčinjavanju svih ljudi zakonu, već u mogućnosti svesnog i kritičkog učešća u javnom životu.

Tokom poslednjih trideset godina širom sveta pojavili su se razni oblici političkog aktivizma građana u javnoj politici, što predstavlja transformaciju demokratskog i građanskog učešća u životu u evropskim zemljama. Ove promene uticale su na oblast obrazovanja, zbog kojih je neophodno prilagoditi sisteme obrazovanja i obuke, s obzirom da su obrazovanje i demokratsko učešće suštinska kombinacija od davnina. U grčko-rimskom periodu, osnovna ideja obrazovanja bila je zasnovana na fundamentalnim konceptima, paideia i humanitas, koji su bili povezani sa političkom dimenzijom ljudskog bića.

Dominantni modeli građanskog obrazovanja do sada su bili: akademski model / teorijski, zasnovan na objašnjenju i diskusiji mnogih koncepata na apstraktan način, i model laboratorije / praktični, koji se pretvara u i otvara - čak i uz trenutke simulacije - operativnu politiku (realnu politiku). Veliki doprinos razvoju aktivnog građanskog obrazovanja poslednjih decenija nesumnjivo je dao američki filozof i edukator Dž. Djui, koji je uticao na mnoge svoje evropske kolege. U demokratiji i obrazovanju Džon Djui se bavi izazovom pružanja kvalitetnog javnog obrazovanja u demokratskom društvu. U ovom klasičnom radu Djui poziva na potpuno obnavljanje javnog obrazovanja i zalaže se za fuziju stručnih i kontemplativnih studija u obrazovanju i za neophodnost univerzalnog obrazovanja za napredak sebe i društva. Za Djuija je bitno ne samo da demokratski poredak pruža sredstva za eliminisanje efekata ekonomskih nejednakosti, kako bi svi pripadnici novih generacija imali priliku da budu obrazovani i obučeni, već su, pre svega, "modifikacije tradicionalnih kulturnih idea, tradicionalnih predmeta studiranja i tradicionalnih metoda nastave i disciplinovanja neophodne, kako bi svi mladi bili pod obrazovnim uticajem, dok ne budu ovlašćeni da budu gospodari sopstvenih ekonomskih i društvenih karijera."⁵³

Djuijeva analiza prepoznaje da pojedinac ima odgovornu i aktivnu ulogu u svom obrazovanju i u izgradnji demokratskih društava, što nužno uči svakoga da deluje samostalno razvijajući sopstvene veštine kritičkog mišljenja.

OD OBRAZOVANJA DO POLITIČKOG AKTIVIZMA DO OBRAZOVANJA I KRITIČKOG MIŠLJENJA

Zajedničko je uverenje filozofa i prosvetnih radnika koji su se bavili pitanjem obrazovanja za aktivno građanstvo da se političko obrazovanje može ostvariti u različitim kontekstima učenja: u porodičnom, školskom i vannastavnom kontekstu, takođe u doživotnoj perspektivi.

Sa pedagoške tačke gledišta, način da se podučava politički aktivizam zahteva netradicionalne nastavne metode, ali se bazira na pristupu samoobrazovanja kao građana koji žive u globalizovanom svetu. Veoma popularan metodološki pristup u obrazovanju demokratskog i aktivnog građanstva za sve ljude bio je didaktički pristup zasnovan na "filozofiji za decu", koja se pojavila u Sjedinjenim Državama sedamdesetih godina zahvaljujući radu Lipmana, filozofa i osnivača Instituta za

⁵³ Dewey, John: *Democracy and Education*, The Pennsylvania State University, 2001, strana 103.

unapredjenje filozofije za decu (IAPC). Lipmanova teorija inspirisana je mislima Djuija, Vjgotskog i Pjageta i oporavlja praksi filozofiranja kao sredstva kroz koje se mogu obučiti osnovne veštine za izgradnju demokratske misli. To dokazuje da je obrazovanje u kritičkom razmišljanju jedan od temelja za obuku pojedinaca u političkom aktivizmu. Zaista, prema Lipmanovom pristupu, na svakom obrazovnom putu, kritička vežba razmišljanja, susret sa pitanjima i problemima koji stimulišu potragu za znanjem, poređenje sa različitim hipotezama tumačenja sveta su suštinski elementi. To je "proces koji ima za cilj izgradnju i rekonstrukciju perspektiva na svetu" (Sharp, 2006) koji obučava sposobnost da predstavi sopstvene ideje i otvori sebe za mogućnost dinamičnog poređenja sa onima drugih i bilo kakve modifikacije.⁵⁴

3.1 Primeri suživota političkog aktivizma i kritičkog razmišljanja

Kulturni rast društva zasniva se na postojanju sukoba i ljudskoj sposobnosti da ih prevaziđe dijalektički. Iz tog razloga, za istoričara Lučana Kanforu, stav roditelja i nastavnika treba da bude da uče decu da kritičkim umom gledaju suprotstavljene vizije stvarnosti, bez predrasuda i radikalizma. Tako postaje od suštinskog značaja obučiti učenike u korišćenju kritičkog razmišljanja, to jest u sticanju "mentalne navike" koja zahteva da učenici razmišljaju o "svom" razmišljanju i kako da ga poboljšaju. Kao što je filozof Edgar Morin napisao u Dobro napravljenoj glavi, prvu svrhu nastave formulisao je Montenj: "Dobro napravljena glava je bolja od dobro napravljene glave." Jedno od najefikasnijih sredstava za učenje učenika da kritički razmišljaju je debata, a posebno debata vođena protokolom.

Nedavno je italijanska škola uvela i ovu metodologiju. Ministarstvo obrazovanja, univerziteta i istraživanja (MIUR) i Nacionalni institut za dokumentaciju, inovacije i obrazovna istraživanja (INDIRE) promovišu početak debate u osnovnoj školi, ali univerziteti to često previđaju (uz neke retke izuzetke). Ne zabranjujući te izuzetke, univerziteti ne integrišu debatu u svoju didaktiku kao metodologiju nastave.

De Konti u svom tekstu Koristeći debatu na univerzitetskim predavanjima, ispituje najkalasičnije aspekte debate, naglašavajući njegovo usvajanje u univerzitetskoj pedagogiji. U njemu De Konti istražuje razne ideje i opcije za usvajanje debate na predavanjima, a sve to bi moglo da pomogne u proširenju skupa dostupnih alternativa za postizanje didaktičkih ciljeva.⁵⁵

⁵⁴ Dostupno ispod: <https://pdfslide.tips/documents/filozofija-za-decu-kao-kreiranje-zone-narednog-razvojascindeks-j-pesic.html>. Poslednji put pristupljeno 23rd Septembar 2021.

⁵⁵ De Konti, Manuel: Using Debate in University Lectures, in Form@re - Open Journal Per La Formazione in: Ponovo utišajte. 19(1). 2019. Strana 354-366. Dostupna Pod: <https://doi.org/10.13128/formare-24533>. Poslednji put pristupljeno 23. septembra 2021.

Aktivni politički aktivizam u Evropi i njenim zemljama

4/ Aktivni politički aktivizam u Evropi i njenim zemljama

4.1 Politički aktivizam u Evropi

Nema sumnje da je došlo do promene u evropskoj politici u 21. veku. Svakako postoje tendencije progresivnog aktivizma posle raznih jakih kriza koje su poslednjih godina pogodile evropski prostor, kao što su ekonomska, migraciona, pa čak i nedavna pandemija virusa korona. Te tendencije političkog aktivizma zasnovane na kritičkom mišljenju pozitivno utiču na demokratizaciju evropskih integracija i borbu protiv radikalizacije, jer se čini da prevazilaze institucionalnu politiku i direktno izražavaju glasove evropskih građana. U tom kontekstu se pojavljuju mnoga pitanja:

- Je li aktivizam dovoljno efikasan?
- Jesu li pokreti pravilno koordinisani?
- Ili kako se B. Dreano pita: "Postoje pokreti u svakoj evropskoj zemlji, ali da li postoji debata u Evropi?". I je li su se čak intenzitet i učestalost političkog aktivizma i civilnog društva, koji su se prema rečima Ričarda Janga (2019) ispred Carnegie Europe drastično povećali, promenili na način koji bi mogao da utiče na živote evropskih građana?⁵⁶

4.1.1 Iz istorijske perspektive

Koncept aktivizma je usko povezan sa pokretom filozofskog realizma, kao i sa izrazom voluntarizma. Realistički pogled na svet ima tendenciju ne samo da posmatra svet, već i da pokuša da ga unapredi, na osnovu unutrašnjeg morala građana. Uz preduslov kritičkog mišljenja, koje se razvija obrazovanjem, razni teorijski oblici aktivizma pretvoreni su u pokrete i aktivističke inicijative. Posmatrajući iz istorijske perspektive, kao filozofski temelj za aktivizam mogli bismo da postavimo Ničeov voluntarizam i koncept "svesne akcije" u neoidealizmu.

Od njegovog filozofskog utemeljenja do danas postoje razni izrazi i promene koncepta aktivizma. Konkretno, kada je u pitanju politički i građanski aktivizam, u evropskim demokratijama primećujemo, pre svega, pad konvencionalnih oblika političkog učešća, uključujući pad odziva birača, stigmatizovano članstvo u stranci i druge tradicionalne oblike političkog angažovanja.

⁵⁶ Young, Richard: *Civic Activism Unleashed: New Hope or False Dawn for Democracy?* 31. januar 2019. Dostupno na: <https://carnegieeurope.eu/2019/01/31/civic-activism-unleashed-new-hope-or-false-dawn-for-democracy-pub-78202> Poslednji put pristupljeno: 1. avgusta 2021.

Zabrinjavajuće je da dugoročni pad pokazuje da suštinske funkcije demokratije popuštaju, što predstavlja pretnju njihovom legitimitetu.⁵⁷

Pa, šta se dešava kada govorimo o evropskoj demokratiji?

U svakom slučaju, ne možemo biti strogo pesimistični, jer su se u tekućem veku pojavili razni oblici angažovanja. Neki upečatljivi primeri su protestna politika i internet aktivizam. Stoga, pad konvencionalnih oblika aktivizma nije nužno alarmantan. Možda bismo to više mogli da opišemo kao promenu stila učešća, nego kao opštu ravnodušnost javnosti. Ali, da li je ovaj novi način aktiviranja dovoljno jak?

4.1.2 Evropski politički aktivizam

Da bi se posmatrao fenomen političkog aktivizma unutar složenog sistema evropskih integracija, inicijative treba analizirati u skladu sa njihovom "dominantnom" oblašću interesovanja i posmatrati pokrete političkog aktivizma koji su se pojavili na evropskom terenu. Na primer, neki od njih su se pojavili iz ekonomskih razloga, drugi kao neka vrsta demonstracije protiv degradacije životne sredine naše planete, treći kao vid reakcije mladih građana - posebno studenata - unutar obrazovnih institucija, i poslednji, ali ne i najmanje važni, kao vid kulturnih komentara kroz umetničke izraze i kulturne projekte.

Neki aktuelni primeri iz 21. veka koji predstavljaju gore navedene oblasti mogu biti sledeći:

"U 2002. godini, Evropski socijalni forum (ESF) u Firenci otvoren je maršom od milion ljudi, a naredni ESF u Parizu (2003) i zatim u Londonu (2004) okupili su po preko 50.000 aktivista. Grčke demonstracije, britanske Uncut kampanje, francuske omladinske i studentske mobilizacije, kao i protesti Španaca i Portugalaca na trgovima osudili su evropsku politiku praktično istim argumentima, ali bez značajne koordinacije."⁵⁸

Još jedan zapažen primer političkog i građanskog aktivizma i snažne građanske kolektivne inicijative bio je onaj koji se pojavio i pogodio Evropu posle razorne ekonomske krize 2008. godine. Pokreti Indignados i Occupy prelili su se na talas ekonomske krize koja je imala razarajući uticaj na omladinski prekariat i nezaposlenost. Međutim, zahtevi ovog pokreta još više su se fokusirali na krizu demokratije, ukazujući na stvarne i strukturne granice reprezentativne demokratije. Aktivisti osuđuju "praznu demokratiju", jer se političke odluke koje imaju stvaran uticaj na njihove živote donose u krugovima na koje građani nemaju uticaja.⁵⁹

Tipičan primer toga bio je pokret M15 u Španiji posle krize, pokret koji je osudio ne samo mere štednje, nego i koncept institucionalne demokratije uopšte, lamentirajući nad njenom nametljivom prirodnom. U svakom slučaju, moramo naglasiti da je ovaj pokret, prvobitno aktivistički, delimično transformisan u člana koalicije španske vlade od januara 2020. godine.

⁵⁷ Drews, Wiebke: *Going, Gain, ... Reviving? Political Activism in Modern Europe. Abstract* Dostupno na: <https://ecpr.eu/Events/Event/PaperDetails/28682> Poslednji put pristupljeno: 1. avgusta 2021.

⁵⁸ Dostupno na: <https://www.bbc.com/news/av/world-europe-54130150> Poslednji put pristupljeno: 1. avgusta 2021.

⁵⁹ Pleyers, Geoffrey: *Beyond Occupy: progressive activists in Europe, Open Democracy* 8. Oktobar 2012. Dostupno na: <https://www.opendemocracy.net/en/beyond-occupy-progressive-activists-in-europe/> Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

Slične reakcije, ali iz stručno-naučne perspektive, takođe su došle od ekonomista, intelektualaca i akademika posle krize evrozone. Ekspertska aktivisti objavili su desetine žalbi, knjiga i članaka u ovom periodu, razvijajući i rigorozne analize i političke izjave, koje su naglasile iracionalnost načina na koji se EU i nacionalne vlade bave krizom (videti, na primer, rad francuskog "Les Economistes Attérés"⁶⁰).⁶¹ Ovakav vid inicijative stručnjaci u bibliografiji aktivizma često opisuju kao "argumentativnu demokratiju".

4.2 Trenutna situacija u pojedinačnim zemljama

Ali kakva je tačno situacija u evropskim zemljama u ovom trenutku? Kakvo je trenutno stanje političkog aktivizma u Evropi?

Mogli bismo da primetimo da u današnje vreme najvažnije kolektivne aktivističke akcije poprimaju oblik gradanskih demonstracija, često sa nepolitičkom pozadinom, i aktivističkih kampanja na internetu i u društvenim medijima. Najvidljivije oblasti delovanja su: klima, ljudska prava, zdravlje.

Konkretno, istorijska mobilizacija dogodila se u septembru 2019. godine, neposredno pred samit UN o klimi. Milioni mladih ljudi, koordinisani putem interneta i motivisani pozivima na društvenim mrežama i haštagovima, izašli su na ulice širom planete da traže efikasniju akciju po pitanju klimatskih promena. Isto se dogodilo i u najvećim evropskim prestonicama sa koordinisanim demonstracijama u Hamburgu, Briselu, Berlinu, Londonu itd. Njihovi postupci se nastavljaju i dan-danas, sa manje intenzitetom, ali sa izuzetnom kohezijom.⁶²

Sličan fenomen, ali sa drugačijom tematikom, pojavio se u Francuskoj 2018. godine i traje do danas (u manjim grupama). To je takozvani pokret Žutih prsluka. Mešovita, gotovo apolitična grupa ljudi koja je počela da demonstrira protiv ekonomске nepravde i stigla do građanskih prava i represije policije. Da li bi ovaj pokret, osim njegovog intenziteta, mogao da donese trajne promene?

Konačno, ne smemo zaboraviti da ukažemo na Provac (pro-vaccination) kampanje koje su se nedavno pojavile širom sveta nakon pandemije virusa korona. Teorije zavere i poruke protiv vakcinacije na društvenim mrežama brzo su se proširile svetom od početka zdravstvene krize. Reagujući na to, nekoliko naučnika (često u obliku grupe za javno zdravlje) glasno je progovorilo u borbi protiv dezinformacija i napravilo pokret za promociju zaštite vakcinacijom.⁶³ Zalaganje, naučni argumenti, stručnost i društveni mediji spojeni su u aktuelnu inicijativu (na kraju krajeva) političkog aktivizma.

⁶⁰ Dostupno na:
<http://www.atterres.org/article/les-economistes-atterrés-réagissent-aux-sujets-proposés-à-l'épreuve-de-spécialité-du-bac-ses> Poslednji put pristupljeno: 1. avgusta 2021.

⁶¹ Pleyers, Geoffrey: *Beyond Occupy: progressive activists in Europe*, Open Democracy, 8. oktobar 2012. Dostupno na:
<https://www.opendemocracy.net/en/beyond-occupy-progressive-activists-in-europe/> Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

⁶² Cereceda, Rafael, Cristina Abellan-Matamoros: *Millions of young people march for climate in historic mobilization* 20. septembar 2019. Dostupno na: <https://www.euronews.com/2019/09/20/global-climate-strikes-kick-off-ahead-of-un-summit-on-climate-change> Poslednji put pristupljeno: 1. avgusta 2021.

⁶³ Molteni, Megan: *An Army of Volunteers Is Taking On Vaccine Disinformation Online* 15. jun 2020. Dostupno na:
<https://www.wired.com/story/can-a-keyboard-crusade-stem-the-vaccine-infodemic/> Poslednji put pristupljeno: 1. avgusta 2021.

4.2.1 Najbolje prakse političkog aktivizma u zemljama partnera projekta

Širom Evrope postoji mnogo zapaženih primera projekata pod zastavom političkog aktivizma i kritičkog mišljenja. U skladu sa tim, želeli bismo da istaknemo neke od ovih dobrih praksi. U cilju održavanja različitosti političkog aktivizma i kritičkog mišljenja, navodimo primere iz različitih oblasti svakodnevnog života - kao što su životna sredina, obrazovanje, politika, društvo i kultura.

Ekološki motivisan politički aktivizam u Austriji

Okupacija Hainburger Aua

U decembru 1983. Vlada je donela odluku o izgradnji dunavske elektrane. Mnogi ljudi se nisu složili sa tim i formirane su protestne grupe. Međutim, vlada ih nije poslušala. Tek kada su stotine ljudi krenule na protestni marš ka Auu i okupirale ga, raščišćavanje je prestalo. Došlo je do velike konfrontacije između demonstranata i policije i konačno se završilo obustavom izgradnje elektrane i stvaranjem nacionalnog parka. Protest je bio usmeren protiv izgradnje elektrane kako bi se obezbedilo očuvanje plavnog predela. Ovo je bila posledica pojave zaštite životne sredine 1980-ih. Iako je ovaj projekat u početku naišao na široko odobravanje i samo su mu se male gradanske inicijative usprotivile, to je kasnije izazvalo talase ogorčenja kada je WWF Austrija sve više pokretala kampanje protiv ove izgradnje. Ova protestna akcija bila je događaj koji se urezao u sećanje naroda Austrije i još uvek je tema razgovora generacijama kasnije, jer predstavlja jedan od najznačajnijih događaja u Drugoj Republici u pogledu politike zaštite životne sredine.⁶⁴ Demonstrante su podržali razni politički kampovi, WWF i Unija studenata Austrije, ali i dobitnik Nobelove nagrade Konrad Lorenc. On je čak uveo peticiju za referendum.⁶⁵

Ekološki motivisan politički aktivizam u Srbiji

"Odbranimo reke Stare planine"

Glavni cilj pokreta "Odbranimo reke Stare planine" (Balkanske planine) (ORSP) je da izgradnja hidroelektrana manjeg obima bude zabranjena, ne samo na Staroj planini, već na celoj teritoriji Srbije, zbog izuzetno štetnog uticaja koji imaju na prirodne resurse, kao i na kvalitet života lokalnog stanovništva. Organizacija se takođe zalaže za korišćenje solarne energije, veta i biomase za proizvodnju električne energije. U FB grupi istog imena raspravlja se o mogućim rešenjima i postupcima, razmenjuju se vesti, izražavaju se mišljenja i ekspertske analize i komentarišu se razne ideje i predlozi.

Pokret je počeo krajem osamdesetih godina prošlog veka, kada su se stanovnici Temske i drugih sela usprotivili planu da se voda iz Toplodolske reke preusmeri u Zavojsko jezero. Ministarstvo je 2017. godine ponovo preuzele inicijativu da reku provedu kroz cev. Reagujući na to, ljudi koji su kasnije osnovali pokret "Odbranimo reke Stare planine" izveli su performans pod nazivom „Molitva za Toplodolsku reku“ na reci Temštići. Performans je privukao veliku pažnju javnosti i informisao stanovništvo o ovom pitanju. Početkom 2018. godine nastala je Fejsbuk grupa sa ciljem širenja svesti o štetnim posledicama malih hidroelektrana. Do decembra 2019. godine grupa je okupila preko 85.000 članova. Od tada broj članova konstantno raste.

⁶⁴ Dostupno na: <https://www.hdgoe.U/hainburger-Au> Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

⁶⁵ Dostupno na: <https://wirprotestieren.at/proteste-oesterreich/> Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

Kao rezultat toga, grupa je postala glavni kanal za razmenu mišljenja, iskustava i svih vrsta relevantnih informacija. Kao rezultat njihovih aktivističkih uspeha i borbi, Vlada je 2020. godine izdala zabranu izgradnje novih hidroelektrana u narednih 15 godina na teritoriji Stare planine. Ipak, oni su nastavili borbu za očuvanje reka i prirode širom zemlje, čime su prepoznati kao jedan od najvećih i najuticajnijih ekoloških pokreta u Srbiji.

Više na: <https://novastaraplanina.com/en/>⁶⁶

Politički motivisan aktivizam u Italiji

Kako uključiti starije osobe u demokratsko učešće u zemlji u kojoj žive?

Projekat "NeVidljivi talenti: podsticanje talenata kod ljudi 80+", podržan od strane evropskog Erasmus+ programa, ima za cilj podršku učenju, učešću i prepoznavanju građana preko 80 godina kao aktivnih građana. Istraživanja su pokazala da su učenje i učešće u kasnjem životu od suštinskog značaja za dobrobit, zdravlje i društveni angažman. Međutim, stariji ljudi koji nisu navikli da se njihov glas čuje i dele svoje ideje sa drugima imaju tendenciju da malo učestvuju u aktivnostima koje podrazumevaju proaktivno učešće.

Više na: <https://www.invisible-talents.eu/>⁶⁷

Politički motivisan aktivizam u Nemačkoj

Najpoznatiji primer PA u Nemačkoj su "Demonstracije ponедељком" u Lajpcigu i drugim gradovima u bivšem DDR-u. Građani su izašli na ulice da demonstriraju za otvaranje granica. Za ljudska prava, slobodu i demokratiju. Ove demonstracije dovele su do "pada Zida" 9. novembra 1989. godine.

Proobrazovno motivisani aktivizam u Grčkoj

Goldendawnwatch.org je jedinstvena inicijativa - u organizaciji Helenske lige za ljudska prava, Grčke opservatorije protiv fašizma i rasističkih izraza u medijima, Antifašističke lige Atine i Pireja i Saveta za integraciju Grada Atine za migracije - sa ciljem:

- da posmatra suđenje (sada i zvanično) kriminalnoj organizaciji i bivšoj političkoj stranci "Χρυσή Αυγή" (Zlatna zora) od početka do kraja,
- "da javno objavi sve informacije o akcijama Zlatne zore i da rasvetli sve aspekte procesa,
- da ima kontinuirane i pouzdane informacije za svakog građanina, u Grčkoj i inostranstvu, o svemu što se dešava unutar i izvan sudnice, tokom trajanja suđenja,
- da obezbedi analize specijalista, advokata i GDW-ovog nadzornog tima,
- da Zlatnu zoru i njene postupke drži pod svetлом javnosti".

Iz obrazovne perspektive, rad Golden Dawn Watch-a pružio je uzornu bibliografiju na temu koja je pod istragom, analizama, komentarima, objavljenim mišljenjima i intervjuima specijalista i zagovornika na tom polju. U obliku slobodno dostupnog digitalnog obrazovnog/informativnog alata, GDW se bavio ovim slučajem da bi angažovao ljude u borbi protiv fašizma, govora mržnje, prakse diskriminacije i rasizma.

⁶⁶ Dostupno na: <https://novastaraplanina.com/en/> Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

⁶⁷ Dostupno na: <https://www.invisible-talents.eu/> Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

(Logo organizacije sa njihovog zvaničnog sajta)

Ne samo da su objektivno posmatrali i predstavljali iz godine u godinu slučaj i dan za danom završni proces, već su doprineli i što otvorenijoj demokratskoj obrazovnoj praksi na nacionalnom nivou. Pravedna i progresivna praksa političkog aktivizma kroz širenje kvalitetnih informacija na internetu, vezanih za osetljivo pitanje fašizma. Sve to u svetu ispunjenom lažnim vestima i govorom mržnje. A zašto?

Jer, da upotrebimo njihove reči, "verujemo da samo dobro obaveštena i senzibilisana javnost može da razvije snažan otpor širenju rasizma, fašizma i neonacizma, i, u krajnjoj liniji, da se plaši".⁶⁸

Proobrazovno motivisani aktivizam u Grčkoj

Još jedna izuzetan primer dobre prakse političkog aktivizma iz obrazovne perspektive, još uvek na prostoru Grčke, je organizacija Grčke konferencije EUDEC, u 2018. godini. Grčka verzija EUDEC-a, odnosno regionalni izdanak Evropske demokratske obrazovne zajednice - neprofitne organizacije koja radi širom Evrope - bila je jedinstvena prilika da se ujedine i predstave svi projekti alternativnog obrazovanja u Grčkoj. Organizovana na Kritu, okupila je razne progresivne i demokratske umove iz ove zemlje i cele Evrope da:

- otvori dijalog o pravima deteta koja se odnose na obrazovanje,
 - poveže obrazovanje sa društvenom organizacijom i mogućnošću nastanka projekta društvene emancipacije,
 - doprinese širenju demokratskih vrednosti i redefinisanju demokratske države,
 - umreže nadnacionalnu i naddruštvenu klasu,
 - stvori otvorene obrazovne strukture, dostupne manjinama, kroz saradničke poduhvate,
 - bude sredstvo za pronalaženje resursa za stvaranje dugoročnog programa za uvođenje demokratskih metoda u državne škole i konsolidaciju demokratije u školskom sistemu.
- (Ciljevi konferencije, eudec.gr)⁶⁹

⁶⁸ Dostupno na: <https://goldendawnwatch.org> Poslednji put pristupljeno: 1. avgusta 2021.

⁶⁹ Dostupno na: <https://www.eudec.gr> Poslednji put pristupljeno: 1. avgusta 2021.

(Slika sa zvaničnog sajta EUDEC Grčka)

Ova inicijativa ima za cilj promovisanje demokratskih vrednosti kroz savremena obrazovna sredstva, uz istovremeno angažovanje stotina učenika, nastavnika, roditelja i "stručnjaka" u oblasti obrazovanja kroz zabavne interaktivne aktivnosti koje daleko prevazilaze standarde tipične konferencije.

4.2.2 Najbolje prakse kritičkog mišljenja u zemljama partnera projekta

Najbolja praksa za podsticanje građana da kritički razmišljaju u Austriji

Austrija je slobodna

Ova inicijativa je počela u maju 2020. godine, a pokrenula ju je preuzetnica Edit Brecner.

Od aprila 2021. godine "Austrija je slobodna" je neprofitno udruženje čiji će projekti biti detaljnije predstavljeni u narednim nedeljama i mesecima.

"Austrija je slobodna" ima za cilj da podseti građane da je slobodno, nezavisno i kritičko mišljenje poželjno, dozvoljeno i trenutno traženo više nego ikada. Zato što je tih prihvatanje i jednostavno nadanje boljim vremenima daleko od dovoljnog. Slobodno mišljenje i kritičko preispitivanje ne smeju biti proganjani, osuđivani i cenzurisani. Eksperti čije se ideje i zaključci razlikuju od onih u vladu degradirani su od "teoretičara zavere".⁷⁰

Najbolja praksa ekološkog kritičkog mišljenja u Srbiji

"Borbe za klimu"

U ovom nizu događaja organizatori od "Menjajte sistem, a ne klimu" pozvali su na diskusiju o klimatskoj krizi. Ova manifestacija organizovana je zajedno sa Institutom političkih nauka Univerziteta u Beču i drugim institutima i organizacijama civilnog društva. Razgovaralo se o tome kako mogu da se naprave pravednije tranzicije i šta bi mogli da budu sledeći koraci.⁷¹

⁷⁰ Dostupno na: <https://www.oesterreichistfrei.info> Poslednji put pristupljeno: 12. avgusta 2021.

⁷¹ Dostupno na: <http://systemchange-not-climatechange.at/de/kaempfe-ums-klima/> Poslednji put pristupljeno: 12. avgusta 2021.

Najbolja praksa ekološkog kritičkog mišljenja u Srbiji

"Pravo na vodu"⁷²

Inicijativa "Pravo na vodu" je mreža raznih aktivista sa ciljem zaštite osnovnog prava na vodu i očuvanje jezera, reka, izvora i podzemnih voda koje su ugrožene zagađenjem, privatizacijom i agresivnom eksploracijom. Kroz naučnu i kritičku debatu u slobodnim medijima, panel diskusije, performanse, video zapise itd, podižu svest i pažnju kod građana.

Inicijativa želi da se pozabavi brojnim problemima u tretiranju čiste vode, kakav to uticaj ima na građane i koliko je važno da voda ostane javno dobro i ne bude privatizovana za profit. Svako treba da ima pristup vodi kako bi zadovoljio osnovne potrebe.

Kroz niz panel diskusija, debata sa stručnjacima i građanima, video zapisa, tekstova, saradnje sa umetnicima, inicijativa ima za cilj da utiče na to kako se ljudi informišu i da postanu svesni važnosti pristupa čistim vodama za sve.

PolEkol, politička ekološka organizacija, u okviru inicijative "Pravo na vodu" i projekta "Voda, demokratija i pravedna energetska tranzicija", organizovala je Svetski dan reka za lokalne aktiviste i širu javnost. Događaj je uključivao konsultacije sa lokalnim aktivistima i prezentaciju "Uvod u tranziciju pravedne energije" nakon čega je usledila diskusija. Prelazak sa sistema koji koristi uglavnom neobnovljivu energiju (fossilna goriva) na obnovljive izvore (energija vetra, solarna energija itd) jedan je od najvažnijih izazova koje treba prevazići, kako bi se sprečio nastavak promene planete i klime. Prezentacija je otvorila mnoge teme vezane za obnovljivu energiju i razvoj životne sredine, a ključno pitanje je: Da li će energetska tranzicija biti u interesu građana i u skladu sa potrebama lokalnih zajednica ili u interesu privatnih investitora i kompanija?⁷³

Najbolja praksa ekološkog kritičkog mišljenja u Nemačkoj

RIZO, nemački jutjuber, najpoznatiji po svojim muzičkim spotovima, objavio je 18. maja 2019. godine video koji je nazvao "Demoliranje CDU-a" i u kojem kritički sagledava klimatsku politiku vladajućih stranaka. Njegovi dobro istraženi, uteviljeni i živopisni prikazi "neuspeha" politike po pitanju klime naveli su na mnogim nivoima politike i privatne potrošače da pojačaju preispitivanje klimatske politike. Posebno mladi ljudi su se pridružili pokretu Grete Tunberg "Petkom za budućnost".

Najbolja praksa promovisanja kritičkog mišljenja putem umetnosti u Grčkoj

Inovaciona laboratorija LATRA u izbegličkom kampu na ostrvu Lezbos

Društveno-inovativna kreativna agencija LATRA omogućila je inovatorima, dizajnerima, proizvođačima, producentima i socijalnim preduzetnicima da zajedno sa izbegličkom zajednicom razviju različite kreativne projekte podstaknute tehnologijom. Pod sloganom "Izgradi reč bolje", projekat LATRA pružio je jedinstvenu priliku delu izbegličke zajednice koji ostaje u Grčkoj da se otvoreno izrazi kreativnim sredstvima kako bi pružio neke adaptivne i rezilijentne odgovore na migracionu krizu. Umetnost, kreativnost, obrazovanje i inovacije bili su inspirativni faktori ovog projekta, koji je dobio "Nagradu za interkulturna dostignuća" od Ministarstva spoljnih poslova Austrije (2018) i prvo mesto na globalnom konkursu Be.Creative (2017).⁷⁴

⁷² Dostupno na: https://pravonavodu.weebly.com/?fbclid=IwAR3IMXBY-kLYjVCitWFCAvLH67lijUYT4pmm71qmINPOFLfCvraY_-peWPA
Poslednji put pristupljeno: 12. avgusta 2021.

⁷³ Dostupno na: https://pravonavodu.weebly.com/?fbclid=IwAR1i_VSylGR7OouG_FoGvKY_kv7XifJ34iiCoiSv_MlrV8KB5gWV8gZI9E Poslednji put pristupljeno: 12. avgusta 2021.

⁷⁴ Dostupno na: <https://latra.gr> Poslednji put pristupljeno: 1. avgusta 2021.

(Fotografija sa zvanične Fejsbuk stranice od LATRA, <https://www.facebook.com/LATRALESVOS/>)

Najbolja praksa za promovisanje kritičkog mišljenja kroz umetnost u Grčkoj

Umetnici koji su učestvovali došli su iz različitih uglova planete, svi van Zapada, i predstavili svoje priče kroz neobične nastupe koji su naveli publiku na razmišljanje. Svi oni su koristili svoja tela kao polje izražavanja da bi dali svoje komentare o raznim provokativnim društvenim pitanjima. Telo kao "vozilo za otpor" i umetnost kao sredstvo za kritičko mišljenje.

(Logo festivala i fotografija sa performansa; izvor: <https://www.onassis.org/whats-on/body-politics>)⁷⁵

Najbolja praksa promovisanja kritičkog mišljenja među decom u Srbiji

Program "Filozofija sa decom"⁷⁶ realizuje u Beogradu u DKC profesorka filozofije Marija Popović. To je jedan od vrlo popularnih i efikasnih programa za razvoj veština mišljenja kod dece uzrasta od tri do

⁷⁵ Dostupno na: <https://www.onassis.org/whats-on/body-politics> Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

⁷⁶ Dostupno na: <https://www.facebook.com/Filozofija-sa-decom-111052890256699> Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

šesnaest/osamnaest godina. Program je pokrenuo američki filozof i pedagog Metju Lipman pre više od trideset godina. Od tada je "Filozofija sa decom" dobila različite oblike i mogućnosti primene, inspirisane istorijom filozofije, ali bez cilja da se podučava filozofija. Cilj programa je razvijanje veštine mišljenja kod dece (argumentacije, konceptualizacije, problematizacije, objašnjenja, analize). Ovaj program se realizuje kroz aktivnosti u vidu dijaloga, gde se pažnja posvećuje mišljenju, razumevanju i refleksiji. Fokusiranost na mišljenje je važno u radu sa decom ovog uzrasta. Cilj je da se deca "oslobode" šablona i predrasuda i ispolje svoje misaone sposobnosti jednostavnom i privlačnom metodom rada. Prednosti filozofskog rada sa decom ogledaju se u oslanjanju na sebe i samostalnom razmišljanju, formiranju nezavisnih stavova, osećaju ponosa na sopstvene uvide, hrabrosti u razmišljanju. Rezultati se postižu čitanjem zanimljivih priča, slušanjem muzike, gledanjem filmova, igranjem različitih igara.

Najbolja praksa promovisanja kritičkog mišljenja putem umetnosti u Srbiji

Primer dobre prakse u kojoj umetnici izazivaju, uključuju i vode publiku da kritički razmišlja je Pozorište "Deže Kostolanji"⁷⁷ Subotica, Srbija. Ovo pozorište osnovano je 1994. godine i od tada oni navode publiku na razmišljanje, suočavaju je i istovremeno zaprepašćuju, stimulišu, čine je radoznalom i očaravaju. Pozorište se tokom godina razvilo u eksperimentalno, takozvano umetničko pozorište, koje karakterišu jedinstvene metode rada i estetika produkcije Andraša Urbana. Predstave se izvode na mađarskom jeziku, od 2007. godine sa srpskim titlovima. Poslednjih godina trupa je gostovala na raznim pozorišnim festivalima u Evropi, Aziji, Južnoj Americi. Institucija je stalno prisutna na najznačajnijim pozorišnim festivalima u Mađarskoj i Srbiji, kao i na drugim pozorišnim manifestacijama u regionu. Pozorište poseban akcenat stavlja na savremene radionice, organski povezujući lokalnu i globalnu stvarnost. Pozorište "Deže Kostolanji" dokazalo je da eksperimentalne predstave takođe mogu da uđu u mejnstrim, a u umetničkom smislu pozorište je dobilo značajnu poziciju u regionu. U ime različitosti, pozorište "Deže Kostolanji" pokrenulo je "Desireov tramvaj" 2006. godine. To je jedinstveni, dugogodišnji serijal programa koji imaju za cilj da predstave vojvodanskoj publici umetnike koji su revolucionarni, uzbudljivi i prvaklasci u sopstvenom žanru pozorišne predstave. Od 2009. godine pozorište organizuje sopstveni festival "Desiré Central Station". Ovaj savremeniji, međunarodni i regionalni festival pozorišta i plesa postao je važan momenat u kulturnom životu regiona.

Najbolja praksa promovisanja kritičkog mišljenja za poboljšanje kvaliteta života urbanih stanovnika u Srbiji

Škograd⁷⁸ preispituje odnos između škole i naselja na periferiji grada i želi da doprinese poboljšanju kvaliteta života u gradu. Zajedno sa decom, komšijama i osobljem škole "Vlada Obradović Kameni" razgovaraju, organizuju radionice gde razmišljaju, zamišljaju i rade zajedno na tome kako unaprediti kvart Ledine, naselje u Beogradu.

Škograd je formiran spajanjem tri tima na jesen 2016. godine. Našli su se sa zajedničkom željom da razmišljaju o odnosu između obrazovanja i grada i voljom da istraže ovaj odnos u Ledinama. Škogled predstavlja kolektivno društveno angažovanje sa idejom izgradnje socijalnih kapaciteta usmerenih od

⁷⁷ Dostupno na: <http://www.kosztolanyi.org/en/> Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

⁷⁸ Dostupno na: <https://skograd.org/en/home-en/> Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

građana ka društvu. Tim okuplja stručnjake iz oblasti psihologije, obrazovanja, umetnosti, dizajna, arhitekture i urbanizma. Kroz transdisciplinarni rad tim nastoji da otkrije i protumači kreativne i urbane prakse i smesti ih u nove odnose koji imaju potencijal da pozitivno utiču na kvalitet života u gradu. Škola urbanih praksi (Gradska gerila) posvećena je izgradnji dijaloga i angažovanju zajednice u procesu razvoja novih koncepata za zajedničke javne prostore. Vezan za master diplomu, tim je imao za cilj da usmerava poziv arhitekata da razmišljaju o životnoj sredini, njenim promenama, njenim akterima i svojoj (sopstvenoj) ulozi u tim procesima. Od 2013. godine ŠUP istražuje nove prakse lokalnog participativnog dizajna kroz sastanke sa građanima, stručnjacima, investitorima i gradskim zvaničnicima.

Više informacija na: <https://skograd.org/en/home-en/>⁷⁹

Najbolja praksa promovisanja kritičkog mišljenja koje se bavi mogućnostima učešća građana u Srbiji

Centar za kulturnu dekontaminaciju (CZKD)⁸⁰ je neprofitna kulturna institucija čiji je rad zasnovan na kritičkom mišljenju i kulturnoj i umetničkoj produkciji. Kulturnim i društvenim angažmanom, koji je uključio više hiljada ljudi, CZKD artikuliše inicijative politizacije i repolitizacije javnog prostora, kulture i umetnosti.

Nastao u vreme ratnog i tranzisionog razaranja, Centar je uspeo da se razvije u instituciju otpora. Otvoren je "Prvom dekontaminacijom", 1. januara 1995. godine, u uverenju da se nacionalizam, ksenofobija i svakoliko nasilje mogu dovesti u pitanje onako kako su i razvijani – kulturom, umetnošću i javnim govorom. Od tada, Centar je institucija kritičkog mišljenja i afirmacije prava na pobunu, i to ne razdvajajući ljudska prava i pravdu, umetnost, kulturu i istinu. Od svog osnivanja CZKD je organizovao više hiljada različitih programa: predstava, performansa, izložbi, koncerata, javnih diskusija, filmskih projekcija, radionica, seminara, konferencija, predavanja i složenih izvođačkih eksperimenata. CZKD je mesto političkog i kulturnog dijaloga, javni prostor kritike i afirmacije istovremeno.

Jedan od atributa Centra za kulturnu dekontaminaciju, po kome se izdvaja u vremenu ograničene fleksibilnosti institucija usled političke partokratije i ograničenja nezavisne kulture u koje nameće projektni model delovanja, jeste kapacitet da reaguje brzo na aktuelne društvene fenomene, da artikuliše odgovore na probleme i pitanja koji se dnevno pojavljuju. CZKD nudi mogućnost inicijativama, pojedincima i organizacijama da realizuju programe, projekte, sastanke, akcije solidarnosti. Dugoročnom platformom "Delegirani javni prostor", nudi "nepredvidivost": otvorenost za neplanirani potencijal koja je nestala i iz zvanične i iz nezavisne kulture.

Pored ostvarivanja ideja u praksi, organska vezanost teksta i konteksta još jedno je načelo politike i poetike CZKD. Ako je kultura javno dobro, i ako su disput, lom i prelom, agon i prepor, osnove društvenosti – onda je to duh mesta CZKD-a.

Proces proizvodnje CZKD oslanja se na okupljanje i saradnju zajednice koju čine umetnici, aktivisti, teoretičari, nevladine organizacije, međunarodne i domaće inicijative kulture, umetnosti i ljudskih prava, i ovu dinamiku saradnje CZKD razvija i na regionalnom i međunarodnom planu.

⁷⁹ Dostupno na: <https://skograd.org/en/home-en/> Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

⁸⁰ Dostupno na: <https://www.czkd.org/en/> Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

CZKD nastoji i uspeva u dvosmernosti saradnje: gostovanja, koprodukcije, podrška, razmena samo su neki od oblika razvijanja dinamike javnog prostora CZKD-a. CZKD je istovremeno i domaćin i gost. Program CZKD-a uključuje veoma raznovrsne aktivnosti:

- Proizvodi kulturne događaje: predstave, izložbe, performanse, različite kulturne i političke „javne gestove“
- Ustanavljava digitalnu platformu za afirmaciju progresivnih politika
- Razvija javni prostor za fleksibilne i brze reakcije na društvena pitanja i nastoji da omogući društvenu koheziju
- Ohrabruje i podržava saradnju među umetnicima i aktivistima u zemlji i u zemljama susedima, te saraduje sa kulturnim organizacijama i institucijama u Evropi i svetu
- Promoviše saradnju između privatnog i javnog sektora, naročito u kulturi i ljudskim pravima
- Osnažuje razvoj civilnog društva u Srbiji

Više informacija na: <https://www.czkd.org/en/>⁸¹

Najbolja praksa promovisanja kritičkog mišljenja među studentima u Italiji

Rutine razmišljanja

Kako studente podstaći da steknu građanske veštine, a posebno ono što se obično naziva kritičkim mišljenjem? Jedan od odgovora iz didaktičke perspektive je, na primer, projekat "Making Learning Visible" (MLV) (Učiniti učenje vidljivim) razvijen na Univerzitetu Harvard. U okviru ovog projekta razvijene su operativne prakse, "Rutine razmišljanja", sa fokusom upravo na termin "rutina", jer se odnosi na cilj da "trenin kritičkog razmišljanja" može postati uobičajena praksa, zaista rutina. Jedan od alata za realizaciju ovoga je grupno učenje, definisano kao "grupa ljudi emocionalno, intelektualno i estetski uključena u rešavanje problema, stvaranje produkata i pripisivanje značenja. Grupa u kojoj svi uče i samostalno i sa i zahvaljujući ostalima" (PZ & Reggio Children, 2001).⁸²

Najbolja praksa za promovisanje kritičkog mišljenja kako bi se suprotstavilo tendencijama radikalizacije u Italiji

Kako se nastavnicima može pomoći da spreče oblike radikalizacije?

"PRACTICE" (PRAKSA) - projekat "Sprečavanje radikalizacije kroz kompetencije kritičkog mišljenja" (finansiran programom Erasmus+, ključna aktivnost 2, Strateška partnerstva u sektoru školskog obrazovanja) ima za cilj da odgovori na izazove i potrebu da se spreči radikalizacija u školama pružanjem mogućnosti za obuku nastavnika u ovoj oblasti i razvojem, testiranjem i promovisnjem inovativnog pristupa koji podrazumeva korišćenje saradničkih alata.

Projekat je razvio inovativni i saradnički program profesionalnog razvoja za sprečavanje radikalizacije u školama na evropskom nivou.

Program "PRACTICE" je otvoreni obrazovni resurs (Open Educational Resource, OER) sa ciljem da:

- promoviše kritičko mišljenje i efikasne strategije da se sa učenicima angažuje po lokalnim, nacionalnim i međunarodnim pitanjima,
- razvija lične veštine kritičkog mišljenja kod učenika kroz rad u malim grupama i druge aktivnosti,

⁸¹ Dostupno na: <https://www.czkd.org/en/> Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

⁸² Dostupno na: <http://innovazione.indire.it/avanguardieeductive/integrazione-mltv/> Poslednji put pristupljeno: 24. septembra 2021.

- se efikasno bavi kontroverznim pitanjima izazivajući stavove zasnovane na dezinformacijama i percepcije učenika,
- izaziva lažne mitove i promoviše razumevanje i uvažavanje različitosti,
- inkorporira osnovna znanja o radikalizmu,
- poboljša veštine nastavnika i školskih lidera u identifikovanju i smanjivanju potencijalnih rizika.⁸³

⁸³ Dostupno na: <https://practice-school.eu/oer-radicalization-prevention-programme/> Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

5/ Koji faktori utiču na kritičko mišljenje?

Kritičko mišljenje je generalno povezano sa većinama koje omogućavaju da se formiraju svesne, samoregulišuće procene i da se izvedu tumačenja, analize, procene i zaključci. To se odnosi na sve oblasti ljudskog života i posebno uključuje obrazovanje, prikupljanje informacija, medijsku pismenost i socio-ekonomsko poreklo.

Kritičko mišljenje je sposobnost da se reflektuju i preispituju informacije, stavovi i izjave:

- da se pažljivo donose sudovi i procenjuju informacije i izjave,
- da se pokazuje poštovanje i uvažavanje prema drugim tačkama gledišta (čak i ako se ne slaže sa njima),
- stav koji vidi upitnost pozicije i spremnost da se ta pozicija promeni suočena sa novim informacijama.

Na kritičko mišljenje utiču dva glavna faktora:

- kroz vaspitanje - ovde svi koji učestvuju u vaspitanju osobe igraju važnu ulogu,
- kroz porodično nasleđe i okruženje.

Način na koji se postupa sa stavovima i informacijama u porodičnoj strukturi utiče na mlade ljude u velikoj meri. Na primer, da li je diskusija otvorena, da li se prema drugim mišljenjima postupa sa poštovanjem? Da li su svi učesnici uključeni u diskusiju i vrednovani? Da li su izvori informacija dopunjeni ili ispitani? Itd.

5.1 Obrazovanje (poznavanje istorijskih činjenica, sredstava propagande, neopopulizma)

"Promovisanje kritičkog mišljenja uključuje same promotore: nastavnici treba da budu otvoreni da ispitaju svoje razmišljanje, da ga prošire i da budu spremni da zamene zadržane stavove kada je to potrebno, jer novi uvidi zamenuju stare."⁸⁴

Važan faktor u ovome je sistem u kome smo odrasli. To uključuje strukturu i obrazovni nivo porodice, krug prijatelja, kao i obrazovni put koji su učenici odabrali (vidi: Socio-ekonomsko poreklo).

Školsko obrazovanje takođe mora da se posmatra u kontekstu političkog sistema države; političko obrazovanje i ocenjivanje istorijskih događaja zavise međusobno. U školskom obrazovanju kritičko mišljenje ima tendenciju da se uči kroz stav nastavnika i kroz primenu u školskim predmetima od strane nastavnika. Kao metoda, kritičko mišljenje i dalje dobija pre malo pažnje u obuci nastavnika. Kada se kritičko mišljenje uči, učenici su osnaženi da razmišljaju samostalnije i preispituju ono što se uči.

Međutim, kritičko mišljenje se može efikasno promovisati u učionici:

- Pre svega, važno je da nastavnici promovisanje kritičkog mišljenja prvenstveno postave kao navedeni nastavni cilj. Postoji širok spektar obećavajućih načina kako to može da izgleda u učionici: od (vođenih) diskusija u razredu do igranja uloga; od eksplicitnog učenja opštih principa kritičkog mišljenja do njihovog bliskog povezivanja sa određenim sadržajem predmeta.
- Učenici mogu da nauče ne samo kognitivne alate već i, donekle, kritički stav. Za sada, većina dostupnih istraživanja o kritičkom mišljenju dolazi iz engleskog govornog područja. Međutim, za školski kontekst nemačkog govornog područja ovo istraživanje daje naznake o tome kako nastavnici mogu da podrže svoje učenike u preispitivanju činjenica i razvijanju nezavisnih argumenata u okviru nastave.

"Klaus-Peter Hufer, jedan od najpoznatijih političkih edukatora odraslih, piše: "Zašto politički 'edukatori' uvek moraju da naglase da su 'kritični'? To deluje kao mantra. [...] Po mom shvatanju, političko obrazovanje je uvek kritično, inače ono što se postavlja na scenu tamo ne bi bilo ni 'političko' ni 'edukacija'. To bi bila obuka, indoktrinacija ili agitacija sa ciljem da se kod učesnika iznudi spremnost na konformiranje; to ne bi bilo obrazovanje, već njegova suprotnost." (Hufer, 2013, str. 120).

Prema Huferovim rečima, pravo na obučavanje nastavnog osoblja već je sadržano u samom konceptu obrazovanja. To označava mogućnost "upotrebe svog intelekta bez vođstva drugog (Kant 1967, str. 55)."⁸⁵

⁸⁴ Jahn, Dirk: *Was es heißt, kritisches Denken zu fördern. Ein pragmatischer Beitrag zur Theorie und Didaktik kritischen Nachdenkens.* U: Mediamanual Texte 2013, br. 28, strana 7. Dostupno na: https://www.mediamanual.at/mediamanual/mm2/themen/kompetenz/mmt_1328_kritischesdenken_OK.pdf Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

⁸⁵ Pohl, Kerstin: *Kritik: Wie kritisch soll politische Bildung sein?* 19. mart 2015. Dostupno na: <https://www.bpb.de/gesellschaft/bildung/politische-bildung/193192/kritik> Poslednji put pristupljeno: 20. jula 2021.

Realnost političkog obrazovanja u nemačkim školama je, međutim, da su "predmeti" politike i istorije subordinirani u nastavnom planu i programu. U nekim slučajevima, oni se uče samo povremeno ili uopšte ne. Ili nema predmetnih nastavnika ili su "neke druge stvari važnije".

U Bugarskoj, politika, a samim tim i političko obrazovanje, još uvek nisu redovan predmet čak ni 30 godina posle demokratskih promena. Debata o obrazovanju za potrebe kritičkog mišljenja treba istovremeno da uključi obuku prosvetnih radnika u oblasti medijske pismenosti i medijalnosti.

U istoriji čovečanstva nikada nije bilo moguće pristupiti informacijama tako brzo o skoro svakoj temi za koju su ljudi zainteresovani. Druga strana medalje je da postoje i lažni izveštaji, pogrešna tumačenja i obmane koje su predstavljene u medijima prerušene kao informacije.

Termin "guglanje" je dugo bio kolokvijalni termin za dobijanje informacija sa interneta. Za razliku od enciklopedija, koje su se plaćale i koje su dugi niz godina služile za traženje opštih informacija u domaćinstvima, očekuje se da informacije budu dostupne besplatno. Korisnici često ne uzimaju u obzir da svaki upit za znanjem "košta" podataka. Pored provere znanja, preuzimanje informacija uvek uključuje i proveru izvora (vidi edukaciju o medijskoj pismenosti).

Wiki princip je ovde opisan kao primer mogućnosti dobijanja informacija:

Wiki (havajski: "brzo") je sajt čiji sadržaj ne samo da mogu da pročitaju posetioci, već i direktno uređuju. Jedan od ciljeva je da se prikupljaju znanja i iskustva i učine dostupnim velikom broju korisnika u razumljivom obliku. Najpoznatiji primer za to je onlajn enciklopedija "Vikipedija" (Wikipedia), koja se nalazi na vrhu liste sajtova kojima se pristupa u svrhu prikupljanja informacija. Princip na osnovu kog veliki broj korisnika uređuje informacije dovodi do toga da se mnogo znanja prikuplja i preispituje iznova i iznova."

U prošlosti je ova ponuda kolekcije znanja u početku izazivala mnogo kritika. Danas se, naravno, mora reći da ovaj izvor ne sme biti JEDINI izvor za istraživanje. Kritičko mišljenje uvek podrazumeva poređenje nekoliko izvora i donošenje odgovarajućih zaključaka. Ovde dolazimo do značaja medijske pismenosti:

Medijska pismenost (lažne vesti, masovni mediji, novi mediji...)

"Medijska pismenost uključuje i sticanje veština u radu sa digitalnim medijima i razvoj kritičkog mišljenja o upotrebi medija i medijskih sadržaja. Obe aktivnosti su obrazovni sadržaji koji promovišu opštu medijsku pismenost. Podučavanje o kritički reflektovanoj medijskoj pismenosti ostaje po nahođenju pojedinca, roditelja i pojedinačne škole. Termin "kritički refleksivna medijska pismenost" uključuje sposobnost kritičkog mišljenja. Istraživanja se svode na korišćenje različitih izvora kako bi se izbeglo nasedanje na lažne vesti i zavodenje od strane teoretičara zavere.

Zato je od velike važnosti imati veštine dešifrovanja lažnih vesti.

Kritičko mišljenje je ključna veština medijske i informacione pismenosti i zadatok biblioteka je da vrše njegovu obuku i promovišu ga. Diskusije oko lažnih vesti dovele su do novog fokusa na medijsku pismenost u širem smislu, kao i na ulogu biblioteka i drugih obrazovnih institucija u njenom podučavanju.

Kada je Oksfordski rečnik objavio da je "post-istina" ("post-truth") reč godine za 2016. godinu, mnogi bibliotekari su shvatili da treba da urade nešto kako bi trenirali i promovisali kritičko mišljenje - ključnu veština za navigaciju kroz informaciono društvo".

IFLA je kreirala ovu infografiku sa osam jednostavnih koraka (na osnovu članka iz 2016. godine "Kako uočiti lažne vesti" od FactCheck.org) kako bi otkrila proverljivost određenog novinskog članka koji se nalazi pred vama. Preuzmite infografiku, odštampajte je, prevedite je i podelite - kod kuće, u vašoj biblioteci, u vašoj zajednici i na društvenim mrežama. Što više umnožavamo našu mudrost, svet postaje mudriji.⁸⁶

HOW TO SPOT FAKE NEWS

The infographic is divided into two columns of four steps each. Each step includes a red icon and a title.

- CONSIDER THE SOURCE**
Click away from the story to investigate the site, its mission and its contact info.
- READ BEYOND**
Headlines can be outrageous in an effort to get clicks. What's the whole story?
- CHECK THE AUTHOR**
Do a quick search on the author. Are they credible? Are they real?
- SUPPORTING SOURCES?**
Click on those links. Determine if the info given actually supports the story.
- CHECK THE DATE**
Reposting old news stories doesn't mean they're relevant to current events.
- IS IT A JOKE?**
If it is too outlandish, it might be satire. Research the site and author to be sure.
- CHECK YOUR BIASES**
Consider if your own beliefs could affect your judgement.
- ASK THE EXPERTS**
Ask a librarian, or consult a fact-checking site.

IFLA
International Federation of Library Associations and Institutions

⁸⁶ Dostupno na: <https://www.ifla.org/publications/node/11174> Poslednji put pristupljeno: 20. jula 2021.

Ostale teme koje su neophodne za obrazovanje o medijskoj pismenosti:

- Zaštita podataka - internet nije pravni vakuum
- Sajber maltretiranje na mreži - pravna pozadina i načini suočavanja sa njim
- Podizanje svesti o medijskoj zavisnosti i
- Učenje kritikovanja zavisnosti
- Razmišljanje o sopstvenom medijskom ponašanju
- Digitalna etika
- Integriranje nalaza istraživanja o mozgu u obrazovne programe i nastavni program
- Regulacija emocija
- Jačanje samopouzdanja
- Uvažavanje pojedinca

5.2 Socio-ekonomsko poreklo kao važan faktor koji utiče na kritičko mišljenje

Termin "socio-ekonomsko poreklo" označava skup karakteristika koje se mogu koristiti za opisivanje osobe ili grupe ljudi. Odnosi se na razne društvene i ekonomski okolnosti koje imaju direktni ili indirektni uticaj na živote tih ljudi. Među njima su, na primer, nivo obrazovanja, materijalno bogatstvo roditelja, koje državljanstvo neko ima i da li je odrastao/la sa braćom i sestrama.

Nivo obrazovanja u velikoj meri varira u svim društvima, kao i data ekonomski, ali i porodična situacija naslednika. Ti faktori takođe utiču na formiranje kritičkog mišljenja i medijske pismenosti. Zato smatramo da posebnu pažnju treba posvetiti mladim ljudima iz teških socio-ekonomskih situacija i da ih treba "povesti sa sobom" - u obrazovanju i kritičkom mišljenju. Za kritičko mišljenje važni su društveno-ekonomski aspekti:

- Kapitalizam podataka i preispitivanje korisnosti i vlasništva.
- Cui bono (za čiju korist)? itd. Takođe uvek mora da se pita ko ima koristi od informacija:
 - Ako je besplatno, to košta vaših podataka. Kapitalizam podataka? Podaci su novo zlato.
 - Ko je naručio studiju?
 - Kakva slika se time podržava?
 - Kakva je finansijska pristrasnost medija?
 - Ko ima koristi od informacija koje se šire?

U društvenim odnosima često se govori o različitim mišljenjima. I ovde je preporučljivo postavljati kritička pitanja o osnovama na kojima se razgovor odvija.

Pet pitanja kao primjeri primene kritičkog mišljenja:

Pitanje 1: Ko je izvor izjave?

Da li je to sopstveno mišljenje ili mišljenje zasnovano na često ponovljenim izjavama? Ali i ko ima koristi od izjave?

Pitanje 2: Šta je rečeno?

Da li je to zapažanje pojedinca ili mišljenje koje se često ponavlja?

Postoje li činjenice koje potkrepljuju ovu izjavu, da li su te činjenice možda izvučene iz konteksta?

Pitanje 3: Gde je data izjava?

Da li sam to čuo/la u ličnom razgovoru ili u medijima? "Gde" takođe uključuje kontekst u kome je izjava data.

Pitanje 4: Zašto je rečeno?

Postoji li pozadina onoga što je rečeno? Može li postojati određena svrha? Da li se slažem sa svrhom i pozadinom onoga što je rečeno?

Pitanje 5: Kako?

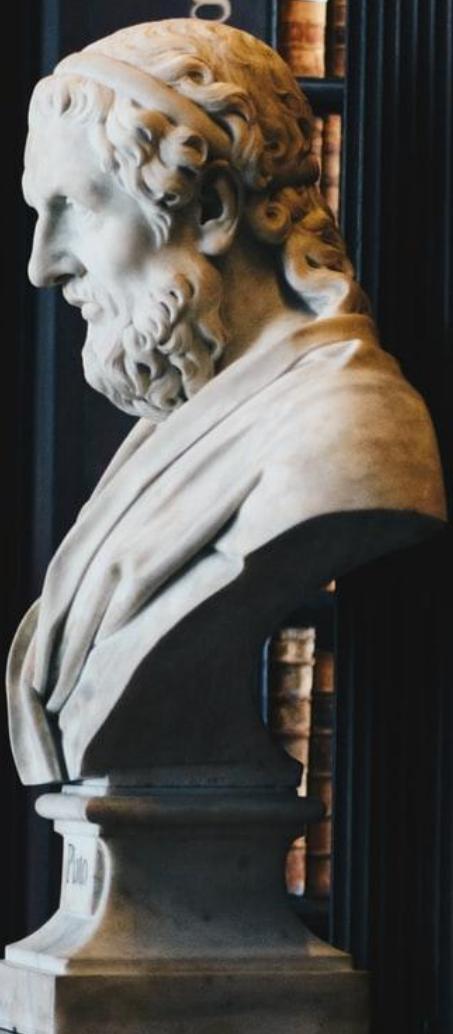
U kom tonu, sa kakvim stavom je preneto ono što je rečeno? Ton možete otkriti i u razgovorima, kao i u komentarima ili vestima/filmovima. Da li se uklapa?

k

i

h

g

g

f

e

d

c

6/ Kritičko mišljenje - pokretač političkog aktivizma?

Kritičko mišljenje postaje imperativ savremenog sveta.⁸⁷ Postoje najmanje dva razloga za to. Savremeno demokratsko društvo zahteva aktivno građanstvo koje razmišlja, promišlja, procenjuje i donosi odluke, tako da će samo građani sa razvijenim veštinama kritičkog mišljenja moći da ispunе zahteve savremenog demokratskog sveta.

Karakteristike savremenog sveta su izuzetan tehnološki napredak, period brzih i stalnih promena, izloženost pojedinaca velikoj količini informacija i znatno povećan nivo dostupnosti informacija, što zahteva aktivan, promišljen i preispitujući kritički pristup.

Procenjuje se da će u narednih deset godina 100 odsto svetskog znanja koje danas imamo biti samo 10 odsto raspoložive baze znanja. Filip⁸⁸ je 1992. napisao da većina našeg znanja ima životni vek od deset godina ili manje, a zatim postaje netačno ili zastarelo. U ovim okolnostima izuzetno je važno naučiti mlade i decu kako da koriste informacije za kritičko mišljenje i da ih se ne tera da prikupljaju toliko informacija da ne znaju šta će sa njima. Pojedinci moraju da znaju kako da pristupe novim idejama iz različitih uglova, kako da procene njihov kredibilitet i vrednost i kako da odrede ukupnu vrednost ideja na osnovu sopstvenih potreba i ciljeva.

Anri Žiro, pod snažnim uticajem pedagoških ideja Paula Freirea, kritičko mišljenje prvenstveno posmatra sa političkog aspekta, kao vid vršenja slobode koja ima za cilj stvaranje iskustva smisla života kod svakog pojedinca u učionici, ali i promovisanje opšteg dobra i stvaranje istinske demokratije (uništavanje vladinih struktura). Zagovornici podstiču saosećanje i razumevanje prema drugima u učionici i drugim zajednicama kojima pripadaju, prepoznaju autoritarne tendencije unutar sebe, preispituju opšteprihvaćena uverenja i mitove koji daju legitimitet starim i iscrpljujućim društvenim praksama, i razmatraju lično i socijalno posredovanje usmereno na demokratizaciju tih zajednica. Pedagoška osnova emancipacije vidi obrazovne programe kao "politički projekat koji stvara uslove za ličnu autonomiju i postavlja oslobođenje i praksu slobode kao opšti cilj." (Žiro, 2013. str. 226)⁸⁹

Govoreći o Freireovom alternativnom pedagoškom pristupu, on navodi da "svaka progresivna vizija učenja mora da uključuje pedagoške principe koje karakteriše tendencija ka dijalogu, promišljanju i komunikaciji ".⁹⁰

⁸⁷ Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/292996183_Kriticko_mislenje Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

⁸⁸ Dostupno na: http://147.91.75.9/manage/shares/Quality_of_education/Susreti-pedagoga-2020-Zbornik-radova.pdf Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

⁸⁹ Dostupno na: http://147.91.75.9/manage/shares/Quality_of_education/Susreti-pedagoga-2020-Zbornik-radova.pdf Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

⁹⁰ Freire, Paulo: *Pedagogy of the Oppressed*. 1968. Dostupno na: <https://generojournal.org/download/genero-23-2019-pp-245-250.pdf> Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

7/ Mogućnosti za osnaživanje osnaženih građana da učestvuju u društveno relevantnim pitanjima

Pogled na definiciju građanskih kompetencija prema Evropskoj uniji:

Savet Evropske unije je uvrstio građanske kompetencije među ključne kompetencije za celoživotno učenje. U Evropskom referentnom okviru pronalazimo njihovu definiciju:

Građanske kompetencije su sposobnost da se deluje kao odgovoran građanin i da se u potpunosti učestvuje u građanskom i društvenom životu, zasnovanom na razumevanju društvenih, ekonomskih, pravnih i političkih koncepata i struktura, kao i globalnog razvoja i održivosti.

Napominje se da ove veštine zahtevaju poznavanje i razumevanje važnog sadržaja, uključujući: aktuelnosti, kao i kritičko tumačenje značajnih događaja u nacionalnoj, evropskoj i svetskoj istoriji, što nas vraća na veoma blisku vezu koja postoji između razvoja političkog aktivizma i kritičkog mišljenja kako bi se obezbedilo potpuno razumevanje prava i odgovornosti svakog građanina.

Savet Evropske unije usvojio je u maju 2018. godine preporuku o ključnim kompetencijama za celoživotno učenje, kojom se takođe definišu suštinska znanja i stavovi potrebni za sticanje građanskih kompetencija:

Građanske kompetencije odnose se na sposobnost efikasnog angažovanja sa drugima za zajednički ili javni interes, uključujući održivi razvoj društva. To uključuje kritičko mišljenje i integrisane veštine rešavanja problema, kao i mogućnost razvoja argumenata i konstruktivnog učestvovanja u aktivnostima zajednice i donošenju odluka na svim nivoima, od lokalnih i nacionalnih do evropskih i međunarodnih. To takođe uključuje mogućnost pristupa, kritičkog razumevanja i interakciju sa tradicionalnim i novim medijima i razumevanje uloge i funkcija medija u demokratskim društвima.

Kao zaključak, politički aktivizam - koji je građanska kompetencija - i kritičko mišljenje su povezani.

8/ Izgledi projekta

Predviđeno je da projekat “Politički aktivizam i kritičko mišljenje” (PACT), finansiran od strane Erasmus+, traje 24 meseca, sa ciljem plodne razmene dobrih praksi između partnerskih zemalja na širem području političkog aktivizma – aktivnog građanstva – demokratskog učešća – očuvanja evropskih vrednosti, imajući u obzir primećenu povećanu radikalizaciju. Naime, budući da sticanje neophodnih alata – kao što je kolektivni onlajn članak tima koji će biti široko distribuiran - za razvoj svesti o političkom aktivizmu i posvećenosti socijalnoj zaštiti, nije jedini korak u promociji projekta. U stvari, nakon završetka članka u toku prve godine, partneri projekta su osmislili nekoliko narednih koraka za potrebe projekta.

8.1 Sledeći koraci: predviđanja i održivost projekta

Preciznije, otkrivanje problema radikalizma u raznim oblastima, kao i podizanje svesti o učešću građana, poboljšanje metoda kritičkog mišljenja, politički aktivizam i neformalno učenje su naši glavni ciljevi. Za taj cilj osmislili smo strateški niz akcija koje će se odvijati tokom druge polovine projekta. Pre svega, njegova distribucija će se odvijati unutar uključenih organizacija, odnosno edukatora i volontera, i van organizacionog jezgra projekta “PACT”, odnosno unutar regionalnog obrazovanja, vlasti, nevladinih organizacija i institucija koje rade sa odraslima, trenerima, profesorima na lokalnom, nacionalnom i evropskom nivou. Platforme EPALE i Erasmus+ Results samo su neki od kanala koji će se koristiti za obezbeđivanje šire diseminacije i, štaviše, rezultati projekta biće realizovani po metodama rada institucija koje učestvuju. U skladu sa nacrtom projekta, nakon početka i transnacionalnog projektnog sastanka partnerstva, predviđeni su kratkoročni zajednički treninzi osoblja za drugu godinu “PACT”-a koji će biti usredsređeni na to kako podstići politički aktivizam. Štaviše, tokom završnog transnacionalnog projektnog sastanka, svi partneri će se osvrnuti na budućnost projekta, sa akcentom na njegovu održivost, i oceniće napredak koji je postignut. Nadamo se da bi, već nakon onlajn objavljivanja i promocije našeg članka koja bi usledila, čitaoci mogli biti ubedeni da aktivnije učestvuju u političkim procesima donošenja odluka i društveno relevantnim temama, inspirisani sveže sakupljenim, osmišljenim i optimizovanim metodama i radom partnera na izbegavanju tendencija radikalizacije. Učešće visokokvalitetnih pridruženih partnera povećaće svest daleko izvan oblasti delovanja partnera koji učestvuju, zahvaljujući njihovim dobro uspostavljenim mrežama u različitim oblastima (obrazovanje odraslih, građansko učešće, kultura i umetnost). Na primer, prioritet partnera tokom druge godine i nakon završetka projekta biće predstavljanje rezultata projekta univerzitetima za obrazovanje nastavnika i centrima za obuku nastavnika, koji bi potom mogli da primene nove metode i najbolje prakse u svom usavršavanju, u nastojanju da stvore lanac znanja. Na kraju, ali ne i najmanje važno, projekat će sadržajno obogatiti sopstvenu web stranicu tako da svi zainteresovani i koje ova tema dotiče (treneri, nastavnici, učenici, institucije za obrazovanje odraslih, univerziteti, fakulteti za obuku nastavnika, kreatori obrazovne politike itd) mogu da se informišu o trenutnom statusu projekta i kasnije o rezultatima i pristupima “PACT”-a. Osim toga, “PACT” jeste i nastaviće da bude aktivan u društvenim medijima, poznat po svojoj uspešnoj Fejsbuk stranici sa redovnim objavama i ažuriranjima od strane partnera. Pored toga, brošura koju je pripremila Akademija za političko obrazovanje i mere unapređenja demokratije (Akademie für Politische Bildung und demokratiefördernde Maßnahmen) sa sadržajem projekta biće prosleđena nekolicini ustanova za obrazovanje odraslih i drugim organizacijama koje se bave ovom temom, u nadi da će stvoriti efekat poluge rezultata projekta u celokupnom obrazovnom sistemu.

9/ Bibliografija

Arendt, Hannah: *Ziviler Ungehorsam*. In: Zur Zeit. Politische Essays. Izdala i pogovor napisala Marie Luise Knott. Sa američkog engleskog prevela Eike Geisel. (München: 1989)

Bendel, Oliver: In: Gabler Wirtschaftslexikon. *Aktivist. Definition: Was ist "Aktivist"?* Dostupno na: <https://wirtschaftslexikon.gabler.de/definition/aktivist-123241>. Poslednji put pristupljeno: 1. juna 2021.

Becker, Julia C: *Kollektives Handeln – Außerparlamentarischer Aktivismus*. In: The Inquisitive Mind. 2013 Ausgabe 3 / Politische Psychologie. Dostupno na: <https://de.inmind.org/article/kollektives-handeln-ausserparlamentarischer-aktivismus>. Poslednji put pristupljeno: 2. juna 2021.

Braune, Andreas: *Ziviler Ungehorsam*. Texte von Thoreau bis Occupy. Stuttgart 2019.

Cereceda, Rafael, Abellan-Matamoros Cristina: *Millions of young people march for climate in historic mobilization*. 20. septembar 2019. Dostupno na: <https://www.euronews.com/2019/09/20/global-climate-strikes-kick-off-ahead-of-un-summit-on-climate-change>. Poslednji put pristupljeno: 1. avgusta 2021.

De Conti, Manuel: *Using Debate in University Lectures*, in Form@re - Open Journal Per La Formazione in: Rete. 19(1). 2019. Dostupno na: <https://doi.org/10.13128/formare-24533>. Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

Dewey, John: *Democracy and Education*. The Pennsylvania State University. 2001.

Drews, Wiebke: *Going, Goin, ... Reviving? Political Activism in Modern Europe. Abstract*. Dostupno na: <https://ecpr.eu/Events/Event/PaperDetails/28682>. Poslednji put pristupljeno: 1. avgusta 2021.

Duden. Dostupno na: <https://www.duden.de/rechtschreibung/Aktivismus>. Poslednji put pristupljeno: 2. juna 2021.

Freire, Paulo: *Pedagogy of the Oppressed*. 1968. Dostupno na: <https://generojournal.org/download/genero-23-2019-pp-245-250.pdf>. Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

Habermas, Jürgen: *Ziviler Ungehorsam – Testfall für den demokratischen Rechtsstaat. Wider den autoritären Legalismus in der Bundesrepublik*. In: Peter Glotz (izdavač), *Ziviler Ungehorsam im Rechtsstaat*. (Frankfurt a. M: 1983), 66.

Hamer, Sarah: *Was ist eigentlich ... Aktivismus?*. In: frauenseiten.bremen. mitschreiben. mitreden. 24. novembar 2020. Dostupno na: <https://frauenseiten.bremen.de/blog/was-isteigentlich-aktivismus/>. Poslednji put pristupljeno: 2. juna 2021.

Heine, Matthias: *Aktivisten aller Lander, vereinigt euch!* 26. februar 2014. Dostupno na: <https://www.welt.de/kultur/article125202875/Aktivisten-aller-Laender-vereinigt-euch.html>. Poslednji put pristupljeno: 2. juna 2021.

Hauk, Dennis: *Digitale Medien in der politischen Bildung: Anforderungen und Zugänge an das Politik-Verstehen im 21. Jahrhundert.* (Jena: 2015)

Hollendung, Anna: *Politische Prekarität.* In: Zeitgenössische Diskurse des Politischen. Tom 17. 2020. Dostupno na: <https://www.nomos-elibrary.de/10.5771/9783748908005-117/4-hannah-arendt-und-die-fragilität-des-politischen>. Poslednji put pristupljeno: 2. juna 2021.

Jahn, Dirk: *Was es heißt, kritisches Denken zu fördern. Ein pragmatischer Beitrag zur Theorie und Didaktik kritischen Nachdenkens.* In: Mediamanual Texte 2013. Br. 28. Strana 7. Dostupno na: https://www.mediamanual.at/mediamanual/mm2/themen/kompetenz/mmt_1328_kritischesdenken_OK.pdf. Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

In: **Charta der Grundrechte der Europäischen Union.** 18. decembar 2000. Dostupno na: https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_de.pdf. Poslednji put pristupljeno: 2. juna 2021.

In: **Tagesschau. Ein Europa für alle. Zehntausende bei Demo für soziales Europa.** 19. maj 2019. Dostupno na: <https://www.tagesschau.de/inland/demo-ein-europa-fuer-alle101.html>. Poslednji put pristupljeno: 1. juna 2021.

Klaic, Dragan: *Mobility of Imagination: A companion guide to international cultural cooperation.* Central European University Press, 2007.

Kultureller und politischer Aktivismus. In: **H-Soz-Kult**, 05.02.2016. Dostupno na: <https://www.hsozkult.de/event/id/event-79951>. Poslednji put pristupljeno: 2. juna 2021.

Molteni, Megan: *An Army of Volunteers Is Taking On Vaccine Disinformation Online.* 15. jun 2020. Dostupno na: <https://www.wired.com/story/can-a-keyboard-crusade-stem-thevaccine-infodemic/>. Poslednji put pristupljeno: 1. avgusta 2021.

Pleyers, Geoffrey: *Beyond Occupy: progressive activists in Europe, Open Democracy.* 8. oktobar 2012. Dostupno na: <https://www.opendemocracy.net/en/beyond-occupyprogressive-activists-in-europe/>. Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

Pohl, Kerstin: *Kritik: Wie kritisch soll politische Bildung sein?* 19. mart 2015. Dostupno na: <https://www.bpb.de/gesellschaft/bildung/politische-bildung/193192/kritik>. Poslednji put pristupljeno: 20. jula 2021.

Popper, Karl: In: Das Elend des Historizismus zitiert von Ulrich Würdemann: *Politisches. Aktivismus als Form politischen Handelns.* 17. avgust 2013. Dostupno na: <https://www.2mecs.de/wp/2013/08/aktivismus/>. Poslednji put pristupljeno: 2. juna 2021.

Pot, Mirjam: *Affirmative Überidentifikation als Taktik der Kritik. Am Beispiel der Freunde des Wohlstands.* Masterarbeit (Beč: 2015). Dostupno na: http://othes.univie.ac.at/40241/1/2015-11-03_0702883.pdf. Poslednji put pristupljeno: 28. februara 2021.

Rawls, John: *Eine Theorie der Gerechtigkeit.* (Frankfurt a. M: 1979)

Thoreau, Henry David: *Über die Pflicht zum Ungehorsam gegen den Staat. Ein Essay.* Dvojezično izdanje. Dt. von Walter E. Richartz. Cirih: Diogenes, 2004.

Tomanović, Smiljka, Dragan Stanojević: *Mladi - naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji.* 2012. Dostupno na:
<https://isi.f.bg.ac.rs/wpcontent/uploads/2019/04/Smiljka-Tomanovic-et-al-Mladi-nasa-sada%C5%A1nost.pdf>. Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

Würdemann, Ulrich: *Aktivismus – das ist was?*. 28. novembar 2020. Dostupno na:
<https://www.2mecs.de/wp/2013/08/aktivismus/>. Poslednji put pristupljeno: 2. juna 2021.

Uehlinger, Hans-Martin (1988: 67) citiran u: Pot, Mirjam: *Affirmative Überidentifikation als Taktik der Kritik. Am Beispiel der Freunde des Wohlstands*. Master rad. (Beč: 2015). Dostupno na:
http://othes.univie.ac.at/40241/1/2015-11-03_0702883.pdf, Poslednji put pristupljeno: 28. februara 2021. Dostupno na: https://www.wien.gv.at/wiki/index.php?title=Hakan_G%C3%BCrses Poslednji put pristupljeno: 3. juna 2017.

Young, Richard: *Civic Activism Unleashed: New Hope or False Dawn for Democracy?* 31. januar 2019. Dostupno na:
<https://carnegieeurope.eu/2019/01/31/civic-activismunleashed-new-hope-or-false-dawn-for-democracy-pub-78202>. Poslednji put pristupljeno: 1. avgusta 2021.

Dostupno na: <https://www.bbc.com/news/av/world-europe-54130150>. Poslednji put pristupljeno: 1. avgusta 2021.

Dostupno na:
https://moodle.jku.at/jku2015/pluginfile.php/178409/mod_resource/content/1/Artikel%20G%C3%BCrses.pdf. Poslednji put pristupljeno: 9. juna 2017.

Dostupno na: <https://de.wikipedia.org/wiki/Demonstration>. Poslednji put pristupljeno: 2. januara 2021.

Dostupno na: <https://www.ein-europa-fuer-alle.de>. Poslednji put pristupljeno: 1. juna 2021.

Dostupno na: <https://de.wikipedia.org/wiki/Mahnwache>. Poslednji put pristupljeno: 1. juna 2021.

Dostupno na: <https://de.wikipedia.org/wiki/Menschenkette>. Poslednji put pristupljeno: 1. juna 2021.

Dostupno na:
<https://www.greenpeace.org/luxembourg/de/aktualitaet/10972/einemenschenkette-fur-unser-klima/>. Poslednji put pristupljeno: 1. juna 2021.

Dostupno na: [https://de.wikipedia.org/wiki/Lichterkette_\(Demonstration\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Lichterkette_(Demonstration)). Poslednji put pristupljeno: 20. juna 2021.

Dostupno na:
<https://www.kirche-und-leben.de/artikel/neuenkirchen-lichterkette-alszeichen-nach-anschlag-in-berlin>. Poslednji put pristupljeno: 20. juna 2021.

Dostupno na: <https://de.wikipedia.org/wiki/Cyberaktivismus>. Poslednji put pristupljeno: 20. juna 2021.

Dostupno na: <https://de.wikipedia.org/wiki/MeToo>. Poslednji put pristupljeno: 20. juna 2021.

Dostupno na: <https://de.wikipedia.org/wiki/Flashmob>. Poslednji put pristupljeno: 20. juna 2021.

Dostupno na: https://de.wikipedia.org/wiki/Smart_Mob. Poslednji put pristupljeno: 20. juna 2021.

Dostupno na:

<https://www.mainpost.de/regional/schweinfurt/flashmob-mit-tanz-positiveenergie-verspruehen-art-10512526>. Poslednji put pristupljeno: 20. juna 2021.

Dostupno na: <https://de.wikipedia.org/wiki/Petition>. Poslednji put pristupljeno: 20. juna 2021.

Dostupno na: <https://www.europarl.europa.eu/at-your-service/de/be-heard/petitions>. Poslednji put pristupljeno: 20. juna 2021.

Dostupno na:

<https://www.openpetition.eu/at/petition/online/fuer-eine-bessereversorgung-von-menschen-mit-psychischen-erkrankungen-in-oesterreich>. Poslednji put pristupljeno: 20. juna 2021.

Dostupno na:

https://de.wikipedia.org/wiki/Karl_Popper#Popper_warnt_vor_totalitaren_Gesellschaften. Poslednji put pristupljeno: 2. juna 2021.

Dostupno na: <https://www.institut.edu.rs/en/primeri-dobre-prakse-razvoj-kritickogmisljenja/>
Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/292996183_Kriticko_misljenje. Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

Dostupno na: <https://kultivisise.rs/sokratov-metod/>. Last accessed on 23rd September 2021. Available on: <https://www.uio.no/studier/emner/uv/uv/UV9407/critical-thinking.pdf>. Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

Dostupno na: <https://theconversation.com/why-children-should-study-philosophy-23404>. Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

Dostupno na:

<https://pdfslide.tips/documents/filozofija-za-decu-kao-kreiranje-zonenarednog-razvojascindeks-j-pesc.html>. Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

Dostupno na:

<http://www.atterres.org/article/les-economistes-atterrés-réagissent-auxsujets-proposés-à-lépreuve-d-e-spécialité-du-bac-ses>. Poslednji put pristupljeno: 1. avgusta 2021.

Dostupno na: <https://www.hdgoe.at/hainburger-au>. Poslednji put pristupljeno: 1. avgusta 2021.

Dostupno na: <https://wirprotestieren.at/proteste-oesterreich/>. Poslednji put pristupljeno: 1. avgusta 2021.

Dostupno na: <https://novastaraplanina.com/en/>. Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

Dostupno na: <https://www.invisible-talents.eu/>. Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

Dostupno na: <https://goldendawnwatch.org>. Poslednji put pristupljeno: 1. avgusta 2021.

Dostupno na: <https://www.eudec.gr>. Poslednji put pristupljeno: 12. avgusta 2021.

Dostupno na: <https://www.oesterreichistfrei.info>. Poslednji put pristupljeno: 12. avgusta 2021.

Dostupno na: <http://systemchange-not-climatechange.at/de/kaempfe-ums-klima/>. Poslednji put pristupljeno: 12. avgusta 2021.

Dostupno na:

https://pravonavodu.weebly.com/?fbclid=IwAR3IMXBYkLYjVCitWFCAvLH67lijUYT4pmm71qmINPOFLfCvraY_-peWPA. Poslednji put pristupljeno: 12. avgusta 2021.

Dostupno na:

https://pravonavodu.weebly.com/?fbclid=IwAR1i_VSylGR7OouG_FoGvKY_ky7XjfJ34IjiCoiSv_Mlrv8KB5gWV8gZl9E. Poslednji put pristupljeno: 12. avgusta 2021.

Dostupno na: <https://latra.gr>. Poslednji put pristupljeno: 1. avgusta 2021.

Dostupno na: <https://www.onassis.org/whats-on/body-politics>. Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

Dostupno na: <https://www.facebook.com/Filozofija-sa-decom-111052890256699>. Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

Dostupno na: <http://www.kosztolanyi.org/en> Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

Dostupno na: <https://skograd.org/en/home-en> Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

Dostupno na: <https://www.czkd.org/en> Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

Dostupno na: <http://innovazione.indire.it/avanguardieeducative/integrazione-mltv/>. Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

Dostupno na: <https://practice-school.eu/oer-radicalization-prevention-programme/>. Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/292996183_Kriticko_misljenje. Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.

Dostupno na:

http://147.91.75.9/manage/shares/Quality_of_education/Susreti-pedagoga2020-Zbornik-radova.pdf. Poslednji put pristupljeno: 23. septembra 2021.